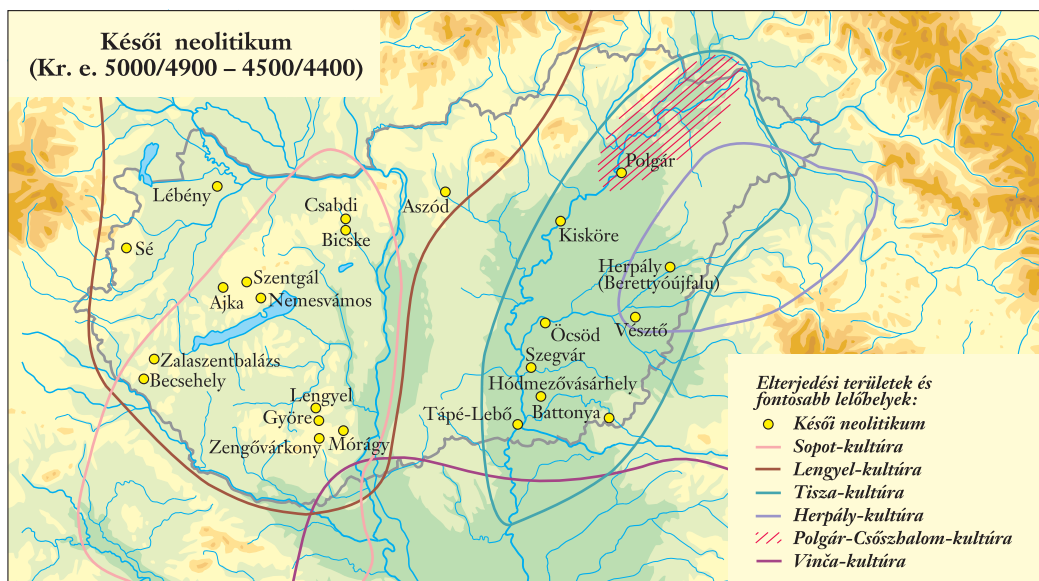
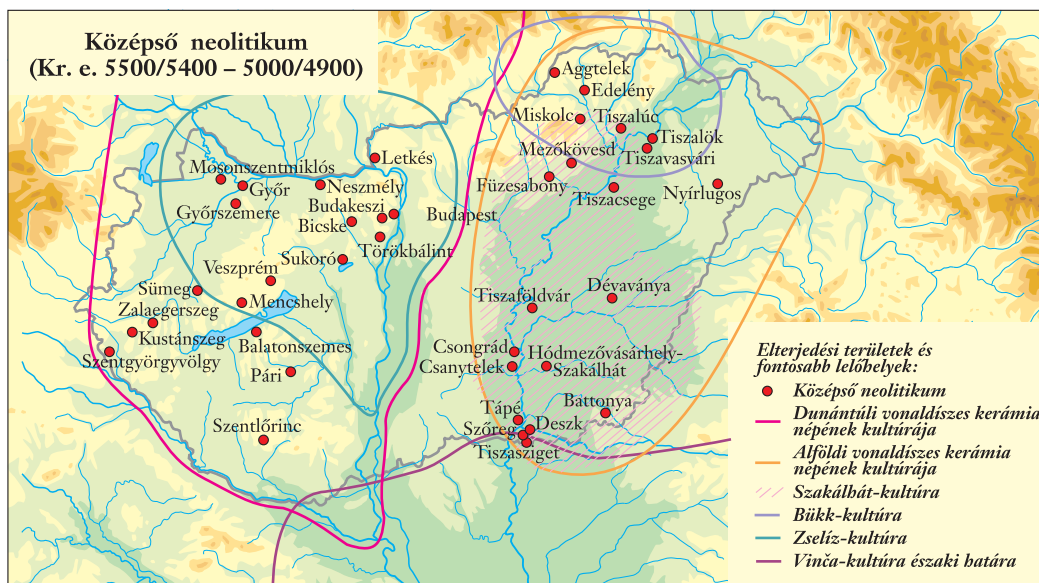
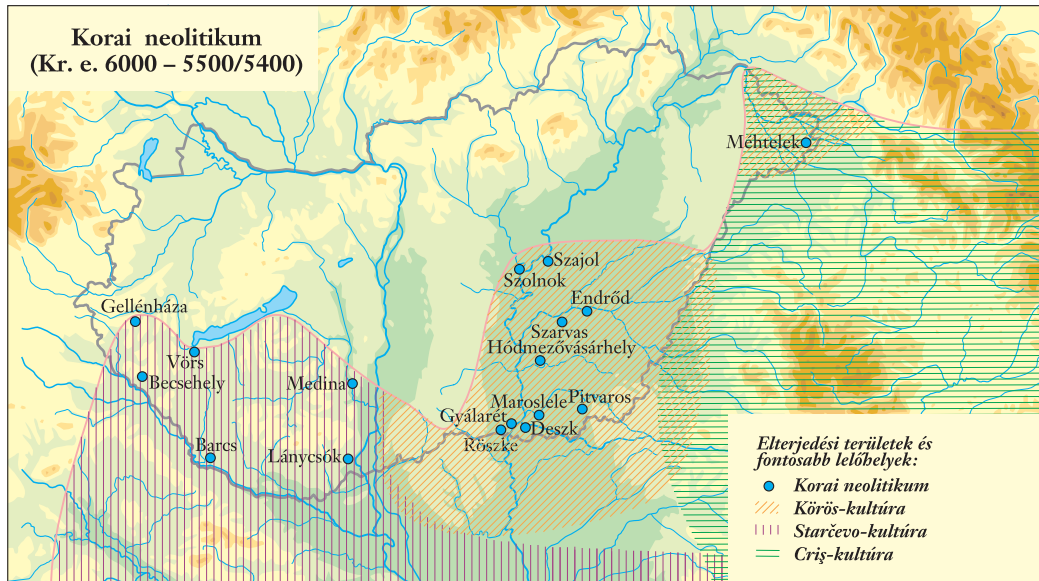

IV. AZ ÚJKŐKOR

A TERMELŐ GAZDÁLKODÁS KEZDETEI MAGYARORSZÁGON

T. Biró Katalin

A jégkorszak végi vadászó, gyűjtögető életmódot Magyarország területén a Kr. e. 7–6. évezred folyamán váltja fel a termelőgazdálkodást (földművelést, állattenyésztést) folytató újkőkori, általánosan használt idegen nevén: neolit civilizáció.

A termelő gazdálkodásra való áttérést méltán nevezi a történettudomány „neolit forradalomnak”. A környezethez való alkotó – és egyben pusztító – hozzáállás, aktív környezet-átalakító tevékenység teremtette meg mai életünk alapjait. A növénytermesztés, az állattenyésztés ismerete a „termékeny félhold”, elsősorban a Közel-Kelet és a Balkán felől érte el Európát és közelebről a Kárpát-medencét. Ennek bizonyítékai a termesztett növény- és házi-sított állatfajok, elsősorban a gabonafélék és a kis kérődzők (juh/kecske), amelyeknek vad ősei a mi területünkön nem éltek.

A régészet nagy kérdéseinek egyike, hogy az új ismereteket és javakat a bevándorló népcsoportok hozták-e magukkal, vagy ezek szájról-szájra, kézről-kézre terjedtek el a helyi lakosság körében. Valószínű, hogy ennek is, annak is szerepe volt Közép-Európa neolitikumának kialakulásában.

A termelőgazdálkodásra való áttérés, a hatékonyabb, biztosabb megélhetést nyújtó élelemszerzés jelentősen megnövelte egy-egy terület eltartóképességét. A megnövekedett népesség demográfiai nyomása azonban újabb és újabb művelhető területek birtokba vételére ösztönzött. A korabeli szinten megművelhető terület határait a klíma- és a talajviszonyok jelölték ki; másrészt a „terjedés” folyamata nem légüres térben, hanem más – még vadászó-gyűjtögető életmódot folytató – népek ellenében történt. Ennek eredménye, hogy a neolitizáció „lépcsős” jellegű terjedést mutat. Az egyik ilyen lépcső a Kr. e. 7–6. évezred során Magyarország területén húzódott keresztül, és a legkorábbi neolitikus kultúrák, a déli eredetű Körös- (Criș) és a vele szoroson rokon Starčevo-kultúra legészakibb elterjedésének vonalát jelezte. A kezdetleges földművelési technika azonban korlátozta a megművelhető területek nagyságát.

Az újkőkori életmóddal együtt járó változások kihatottak a mindennapi életre, az anyagi kultúrára és a szellemi életre is. A megművelhető földterületek megtisztítása érdekében terjedtek el az ékként, baltaként használt, csiszolt kőeszközök; a termés tárolására szolgáltak a nagyméretű, égetett agyagból készült tárolóedények, hombárok. A földművelők életmódjának következménye a hosszabb ideig használt állandó települések és településhálózat kialakulása. Az újkőkori élettér alapvetően eltér a paleolit és a mezolitik vadászok életterétől. A hegyvidéket többnyire csak nyersanyagyszerző expedíciók céljából keresik fel. A foko-

zatosan kialakuló társadalmi különbségek tükröztetik elsősorban a temetkezések, a sírok leletanyaga: a kezdetben melléklet nélkül vagy nagyon kevés melléklettel eltemetett halottak sorát az egyre változatosabb – gazdagabb, valamint szegényes sírokat egyaránt tartalmazó – temetők váltják fel a neolitikum végére.

Ugyanez a különbség megfigyelhető a települések rendszerében, szerkezetében is. Különösen az Alföldön, ahol az eredményes gazdálkodásnak köszönhetően a neolitikum fiatalabb szakaszaiban generációkon keresztül egy helyben laktak. Az évszázadok során egymásra települt rétegekből, a házak omladékaiból, a települési hulladékokból kialakult mesterséges dombok, a „tell”-települések a hatékony földművelés legjobb bizonyítékai. A késői neolitikum idején Magyarország területén ismét kulturális lépcső mutatkozik: itt húzódik az égei-balkáni típusú civilizációk és a közép-európai fejlődés fő vonalát jelentő késő neolit kultúrák határa.

A magyarországi neolitikum kutatásának kezdeteit nem tudjuk olyan látványos vitákhoz kötni, mint a paleolitikumét vagy a rézkorét. A legjellegzetesebb leletanyag – az újkőkori kerámia – azonosítása, pontos időrendjének tisztázása hosszú folyamat eredménye. A magyar ősrégészet úttörő egyénisége, *Rómer Flóris* kezdeményezte „ó-kőkori kőeszközök” gyűjtését, mind a pattintott, mind a csiszolt eszközök tekintetében, ami főként újkőkori lelőhelyek azonosítását eredményezte, ha ezt akkoriban még nem is fogalmazták meg egyértelműen. A 19. század utolsó harmadában tártak fel olyan alapvető klasszikus lelőhelyeket, mint a Tolna megyei Lengyel (*Wosinsky Mór* szekszárdi apát ásatása, a késő neolitikus Lengyel-kultúra névadó lelőhelye) vagy az aggteleki Baradla-barlang, ahonnan a középső neolitikus Bükk-kultúra művészi szépségű edényei kerültek elő. Az első nagyhatású szintézis, ami a magyar újkőkori leletanyag rendszerezését tűzte ki maga elé, *Tompai Ferenc* nevéhez köthető. A 20. század 20-as éveinek végén idegen nyelven is közzétett munkája, *A szalagdíszes agyagművesség Magyarországon* sokáig meghatározó volt a korszak értelmezésében. Ebben az összefoglalásban a Közép- és Nyugat-Európában általánosan elterjedt és elterjedési területének nagy részén a legkorábbi neolitikumot képviselő vonaldíszes kerámia kultúráját tekintette a legkorábbi magyarországi neolitikumnak is. A Balkán és a Közel-Kelet gazdag újkőkoraival szembesülve ismerte fel a kutatás a 40-es években, hogy a jobb minőségű, változatosabb kerámiát használó Körös-kultúra és az ezzel rokon népek időben jelentősen megelőzik a vonaldíszes edények népe kultúrájának képviselőit. Ezt a felismerést Magyarországon *Kutzián Ida* rögzítette. Az újkőkori bonyolult időbeli összefüggéseit újabban az egyre szaporodó ¹⁴C-es koradatok, a rétegtani megfigyelések, az egymással kapcsolatban álló kultúrák egymás közötti kapcsolatai alapján próbáljuk egyre pontosabban meghatározni.

AZ ÚJKŐKOR TÖRTÉNETI VÁZLATA

A magyarországi újkőkorról sajnos még nem áll rendelkezésre a paleolitikumhoz hasonló összefoglaló kézikönyv. Korábban még az úgynevezett „rövid” vagy „történeti” kronológia kereteiben rajzolták meg a neolitikum (és a rézkor) történeti képét. Mára a neolitikum időbeli határait jóval korábbra, a Kr. e. 7–5. évezredre tesszük. A ¹⁴C-es koradatokkal alátámasztott történeti vázlatot alapvetően három részre oszthatjuk: korai, középső és késői neolitikumra. **(1. kép)**

Magyarország mai területe az újkőkor teljes időszakában megosztott volt. Ennek oka földrajzi – vízrajzi és klimatikus, ritkábban domborzati – tényezőkben kereshető. A Duna évezredek óta mint jelentős kulturális határ – egyben összekötő tényező – működik. Az újkőkorban nem annyira maga a folyam medre, mint annak közvetlen környezete alkotta a természetes határt a Dunántúl és az ország keleti területe között. A Solt–Pesti-síkság a Gödöllői-dombvidékkel együtt kulturálisan a neolitikum teljes ideje alatt a Dunántúlhoz tartozó terület volt.

A kelet–nyugati megosztottság mellett az újkőkor jelentős részében megfigyelhető egy észak–dél irányú megosztottság is, nagyjából a Balaton, illetve a Körösök vonalában.

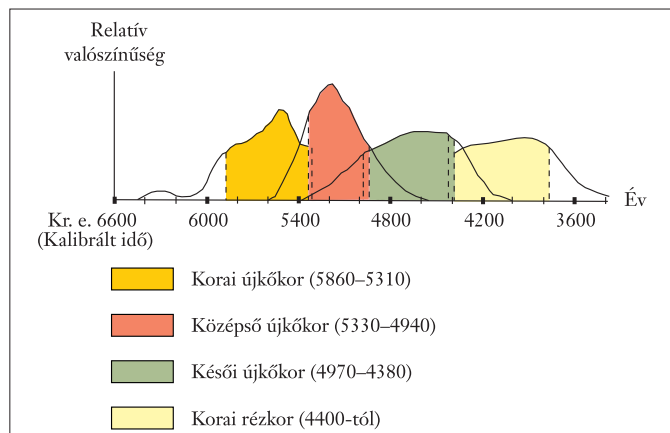
Ez a megosztottság legélesebben a korai neolitikum idején jelentkezik.

AZ ÚJKŐKORI FEJLŐDÉS VÁZLATA ÉS IDŐKERETEI A DÉL-ALFÖLDÖN

Horváth Ferenc

Az első élelemtermelők (régészeti megjelölése: *Körös-kultúra*) csoportjai az Észak-Balkánról kiindulva felhatoltak a Tisza középső folyásáig (Kunhegyes–Berettyóújfaluvonal). Egyik csoportjuk magasan északon, a Tisza és a Szamos folyó közén telepedett meg (Méhtelek). Településeik Munkács környékéig követhetők. Közeli rokon népcso-

1. ¹⁴C adatok a magyarországi újkőkor idejéről (Hertelendi et al. 1995 alapján)

portok foglalták el Erdély, a Bácska és a Bánság területeit is (*Starčevo–Criș-kultúra*). A Dél-Alföldön az i. e. 7. évezred végén jelentek meg, és közel egy évezreden át népesítették be a Tisza és bal oldali mellékfolyóinak völgyeit, délen az Aranka folyó vonaláig. A folyóvölgyek magaspartjain, ártéri szigetein elterülő falvaikban nyeregretetős, felmenő falú házakban laktak, amelyeket oszlopszerkezet tartott és agyaggal tapasztott vesszőfonatból épült, amint azt ásatási alaprajzokból és egy ház agyagmodelljéből is ismerjük (Röszke–Lúdvár). Többek között Maroslele, Deszk, Hódmezővásárhely, Pitvaros, Gyálarét, Röszke határában tárták fel egy-egy településük részletét. Edényművességükre a félgömbös formák jellemzőek, melyek „díszítése” körömmel csipett, ujjheggyel, nád-, illetve botvéggel beböködött, kalász- domborművű ember-, esetenként állatalakot ábrázoló motívumokból áll. A legkorábbi időszakban a vörös bevonatos kerámián fehér, később fekete-barna vonalas, illetve rácsmintás, geometrikus festés figyelhető meg. A Körös-kultúra népének embertani alkata vékony, karcsú, déli (*gracilis mediterrán*), de előfordul közöttük – talán éppen a helyi őslakosság rétegét jelentő keleti (*cromagnonid*), illetve északi (*nordoid*) típus is.

Az i. e. 6. évezred második felében, az újkőkor középső szakaszára a Maros völgye két eltérő hagyományú kulturális régióra osztotta az Alföldet. Északon a Hollandiától Ukrajnáig terjedő nagy európai kultúra, a vonaldíszes edények népe élt. Földművelésből – állattartásból tartották fenn magukat. Az erdők kiirtásával, felégetésével jutottak az értékes termőföldre. A földművelési ismeretek akkori, meglehetősen alacsony szintjén azonban a termőföld kimerülése miatt gyakran kellett változtatni a lakóhelyüket. Lakóhelyeik nyomai Hódmezővásárhely határában és a Tisza–Maros szögében kerültek elő, mélyen bekarcolt, hullámvonalas és geometrikus díszítésű kerámiájukkal.

A Maros völgyétől délre, kb. Kr. e. 5400-tól jellegzetesen déli szellemi és gazdasági hagyományokat folytató közösségek éltek (*Vinča-kultúra*). Emlékeiket Szőreg, Deszk és Tiszasziget (az egykori Oszentiván) határában rejti a föld. Kerámiaművességük, építészetük, kultúrájuk az anatóliai-égei-mediterrán világ fejlettségének visszfényét hozta el a Balkán legészakibb sávjába. Jellemző keramikájuk sötét színű, fényezett, kettős csonkakúp alakú. Gazdálkodásuk fejlettebb szintre jutott el, mint északi szomszédaiké. Már ismerhettek valamiféle egyszerű, talajváltó földművelési rendszert, hiszen központi településeik több száz éven át folyamatos megtelepedésről tanúskodnak (lakóhalmok, ún. tell-telepek). Falvaik közelében egyes helyeken megjelennek a temetők. A Marostól délre élő falvak új technikai vívmánya a csere. Az ennek révén kialakult kapcsolatokon keresztül, különösen a folyó északi sávjában és a Szarazér partján Kr. e. 5300 táján új hagyományú közösségek jöttek létre (*Szakálhát-kultúra*). Ekkor jelennek meg a Maros völgyétől északra is az első lakóhalmok, „tellek” (Tápé–Lebő, Battonya), amelyek már a tartós megtelepedés, az állandó falu kezdeteit jelentik. A tell-kezdeményeken a lakosság kiscsaládi, balkáni háztípusok-

ban lakik, míg a nyílt falvakban nagyméretű, hosszú, nagy-családi építményeikkel, a közép-európai vonaldíszes edények népének hagyományait követi (Csanytelek–Újhalastó, Csongrád–Bokros). A fazekasság részben a vonaldíszes edények kultúráját, részben a balkáni közösségek technológiai és motívumhagyományait ötvözte egybe. A tehetősebb családok nőtagjai körében ekkor tűnik fel először a rézgyöngyökből fűzött nyakék. A rezet ekkor még nem öntötték, hanem hideg eljárással, formára kalapálással dolgozták fel.

Az újkőkor végére (i. e. 5. évezred első fele) az egykori vonaldíszes edények kultúrája és az erdélyi Maros-menti, valamint a középső balkáni népelemek kultúrájának, technikai újításainak bonyolult egymásra hatása eredményeképp a Dél-Alföld elérkezett addigi fejlődése csúcsára (*Tisza-kultúra*). Ez az időszak mintegy másfél-kétezer esztendővel előzte meg a mezopotámiai dinasztiák kezdetét és az első egyiptomi piramisok korát. A Tisza, a Körösök, a Maros és a Temes folyók, valamint azok mellékvizeinek partjain virágzó, a balkáni, keleti-mediterrán világ fejlődése irányába formálódó közösségek jöttek létre. Ez azt jelentette, hogy ekkor a Kárpát-medence keleti fele Közép-Európa legfejlettebb régiója volt, amely a déli típusú kultúrkörhöz kapcsolódott. Nagy, sokszor több hektárnyi kiterjedésű települési központok, árkokkal, kerítéssel övezett, védett falvak, „tell-telepek” létesültek az Alföld déli felén (Szeged környékén Lebő, Hódmezővásárhely határában Kökénydomb, Gorzsa, valamint távolabb Szegvár–Tűzköves, Vésztő–Mágor, Battonya–Gödrösök).

A Tisza-kultúra az i. e. 5. évezred második felének kezdetén váratlanul eltűnik a szemünk elől. Lehet, hogy ezt a szinte teljes körű kultúraváltozást éghajlatváltozás is elősegítette. A földművelési eljárások fejlődése mellett a nagyállattartás került túlsúlyba. A jelentős élelemtartékokat adó szarvasmarhatartás más irányba terelte a közösségek fejlődését.

AZ ALFÖLD ÉSZAKI RÉSZÉNEK ÉS AZ ÉSZAKI HEGYVIDÉK ÚJKŐKORÁNAK TÖRTÉNETÉBŐL

T. Biró Katalin

Az életmód és a földrajzi adottságok összefüggésében egy időpontban bizonyos területek sűrűbben lakottnak vagy teljesen lakatlannak tűnnek. Ez a helyzet Magyarország északi hegyvidékével: az őskőkor folyamán sűrűbben lakott, időnként szinte kizárólag innen ismerünk települési nyomokat, míg a neolitikum jelentős része során a hegyvidék szinte lakatlan. Kivételként említhetjük a nyersanyagforrások környékét (pl. Tokaj–Eperjesi-hegység), ahol egyes időszakokban valószínűleg bányász-kőszerszámkészítő közösségek telepedtek meg. Különleges települési helyek voltak a barlangok és a hegytetők, ahol az újkőkor

embere is megfordult. A Mátra hegységtől keletre a hegyvidéki régió jellemzően a középső neolitikumban, a Bükk-kultúra idejében vált lakott területté.

A kora neolitikus Körös-kultúra elterjedési területének északi határa, mai ismereteink szerint, a Berettyó völgye, feltehetőleg az egykori Tisza-meder. Ettől északra, egészen a hegylábi régióig az Alföld északi része az újkőkor idején sűrűn lakott terület. Ma még tisztázatlan, hogy az Észak-Alföld vadászó-gyűjtögető mezolitik lakossága mennyiben élt párhuzamosan a legkorábbi neolitikus népességgel; az azonban vitathatatlan, hogy az újkőkor korszakos jelentőségű új ismereteinek közvetítésében fontos szerepe lehetett. Az Európa jelentős részén elterjedt vonaldíszes edények népének kultúrája sajátos csoportját találjuk ezen a területen, amit a kutatás *Alföldi vonaldíszes kerámia* kultúra (AVK) néven különített el. A legutóbbi években különösen e kultúra korai szakaszáról (Kr. e. 6. évezred közepe) gyarapodtak ismereteink (Mezőkövesd, Füzesabony nagy felületű új ásatásai alapján). Az autópályák építéséhez kapcsolódó leletmentések során első ízben volt alkalmunk településtörténeti, településszerkezeti megfigyelésekre.

Később (a Kr. e. 6. évezred utolsó negyedében) az egységes színezetű, nagy kulturális egység mellett, illetve abból származóan helyi sajátosságokat mutató kisebb csoportok jelennek meg; az Alföldön *Szakálbát*, *Esztár*, *Tiszadob*, *Bükk*, *Szilme*g néven elkülönített csoportok jöttek létre. Ezek közül a *Szakálbát-kultúra* elsősorban az Alföld déli részén terjed el, míg a többi egység jellemzően észak-alföldi elterjedésű. Az iparművészeti szépségű kerámiát előállító Bükk-kultúra edényei a törzsterületen kívül messze vidékre eljutottak. A népesség által ellenőrzött, részben lakott területre esnek a legfontosabb északkelet-magyarországi (és délkelet-szlovákiai) nyersanyagforrások, köztük a különösen népszerű obszidián, azaz vulkáni üveg lelőhelyei. A hegyvidéki iparos lakosság sajátos szimbiozist alakított ki az Alföld élelemtermelő közösségeivel. A nyersanyagforrásokhoz való hozzáférés bizonyára fontos szerepet játszott a késői neolitikum bonyolult és ma még részleteiben kevésbé ismert történetében is. Szellemi életükbe a temetkezések, a kultikus rendeltetésű tárgyak és a különleges, például barlangi kultuszhelyek alapján tudunk bepillantani (Aggtelek–Baradla, Miszkolc–Kőlyuk-barlang).

A késői neolitikum jellemző kulturái Kr. e. 5000 körül jelennek meg a Tisza-vidéken (*Tisza–Herpály–Csőszhalom-műveltség*).

A *Tisza-kultúra* elsősorban az Alföldről, tell-telepelekről ismert: északi elterjedési területe a Felső-Tisza-vidékig követhető, bár északon csak egyrétegű telepeket létesített. A *Csőszhalom-kultúra* kialakulásában dunántúli és dél-lengyelországi-szlovákiai területekről érkező hatások is szerepet játszottak, míg a *Herpály-kultúra* keleti, részben Kárpátokon kívüli kapcsolatokkal is rendelkezik. A névadó Polgár–Csőszhalom, illetve Berettyóújfalú–Herpály települések a korszak kulcslelőhelyei.

A DUNÁNTÚLI NEOLITIKUM A KEZDETEKTŐL A LENGYEL-KULTÚRA KIALAKULÁSÁIG

H. Simon Katalin

A Kr. e. 7. évezredben az ország keleti, illetve nyugati felén két, egymással közeli rokon, bár számos kisebb eltérést is felmutató művelődés, a *Körös-*, illetve a *Starčevo-kultúra* jelent meg, melyek a Délkelet-Európa korai neolitikumát jelentő hatalmas komplexum legészakibb tagjainak tekinthetők. A Starčevo-kultúra a Dunántúl déli területeit benépesítve az ottani korai neolitikumot hozta létre. A kultúra településeinek készítettek a Dunántúlon az első égetett agyagedényeket, melyek nagyfokú hasonlóságot mutatnak a művelődési kör egész területén. Falvaikat, melyek Délkelet-Európával ellentétben egyrétegű telepek, nagyobb vízfolyások, bővizű patakok mentén, hosszan elnyúló dombhátakra építették. A közel két tucatnyi, ismert dunántúli lelőhely közül a legjelentősebbek Lánycsók, Becsehely, Vörs és Gellénháza. A települések szerkezetéről ma még keveset tudunk: házaik a közvetett adatok alapján földfelszíni, oszlopvázás, tapasztott agyagfalú építmények voltak, melyek egymás közelében, különösebb szabályszerűség nélkül helyezkedtek el.

A rendelkezésünkre álló, egyelőre szerény adatok alapján gazdálkodásukban fokozatosan növekvő szerepet játszanak a háziasított állatok (szarvasmarha, juh/kecske, sertés) és a termesztett növények: egy- és kétszemű búza, illetve árpa. Halottaikat még a falvak területén, a házak között temetik el.

A Starčevo-kultúra elterjedésének északi határát ma nagyjából a Balaton vonalában húzhatjuk meg. Ez minden bizonnyal összefüggésbe hozható az ökológiai zónák elterjedésének határával.

A Balatontól északra fekvő területek egykorú lakossága ma még csak igen kevésbé ismert: valószínűleg továbbra is gyűjtögetésből, vadászatból és halászatból élő népek lakták. Azt, hogy a Starčevo-kultúrát nem „légtüres tér” vette körül, egyértelműen jelzi a bakonyi, a balatonfelvidéki kőnyersanyagok ismerete és használata a Starčevo-telepeken. Az új életformát „készen” kínáló, déli eredetű népcsoportok jelenléte lehetőséget adott az Észak-Dunántúlon élőknek arra, hogy ugyanazt a fejlődési utat más területekhez képest jelentősen gyorsabban járják be, a Starčevo-kultúra és a tőle északra élő népek egymás mellett élésének és egymásra hatásának következményeképpen, amiről ma már több, a kulturális átmenetet képviselő leletanyag tanúskodik (Zalaegerszeg, Szentgyörgyvölgy–Pityerdomb). A Kr. e. 6. évezred középső harmadában az északi területeken egy új kultúra keletkezett, amely egy addig ismeretlen tempójú gyors terjedés után, messze túllépve a Kárpát-medence határain, Európa nagy részén – általános vélemény szerint innen kiindulva – előbb a Rajnáig, majd a Párizsi-medencéig, keleti irányban pedig Ukrajnáig elterjedt. Jellegetes, bekarcolt díszítésű edényei alapján ezt Magyarországon a *Dunántúli*, másutt a *közép-európai vonaldíszes kerámia kultúrájának* nevezi az őskorkutatás. Hazánkban e

kultúrának a Starčevo-kultúra késői fázisával párhuzamosan lezajló kialakulási fázisát egy ugyancsak gyors, most dél felé is irányuló expanzió követte, melynek során ma még korántsem világos körülmények közt, de mindenesetre nagyon rövid idő alatt, feltehetőleg a Kr. e. 6. évezred közepén megszűnt a Starčevo-kultúra és helyét az új művelődés vette át. A következő évszázadokban a dunántúli vonaldíszes kerámia kultúrájának (DVK) népe töretlenül folytatta a neolitikus életformát. Közép-Európából és a nagy felületű leletmentő ásatásoknak köszönhetően most már Magyarországról is ismerjük nagyméretű falvaikat és nagycsaládi hosszúházaikat. Mezőgazdaságukra az állattartás mellett az irtásos-égetéses földművelés volt jellemző, amely gyakori helyváltoztatásra kényszerítette a neolitikus közösségeket. Ezzel magyarázható a vízközeli dombhátakon elhelyezkedő, hosszan elnyúló telepek rendszere. Temetkezésükről egyelőre kevés adat áll rendelkezésünkre.

A Kr. e. 6. évezred végére a nagy kulturális egység a korábbiakhoz képest kis lokális egységekre vált szét (*Keszthely-csoport*, *Kottafejes kerámia népének kultúrája*, *Zseliz-kultúra*). Messzeható kulturális kapcsolataik révén jelentős párhuzamosság alakul ki az Alföldön élő kultúrákkal, elsősorban a Szakálhát-kultúrával, amellyel több közös vonás is felfedezhető életmódjukban és kerámiaművességükben. A hiedelemvilág hasonlóságát és az igényességre törekvést bizonyítják a mindkét területen nagy számban fellépő arcos edények és az azonos elvek szerint díszített pompás edények.

Eközben a Kárpát-medence déli felében, a mai Horvátország és Szlovénia területén a korai neolitikus kultúrák utódaként új művelődés jött létre, amelyet horvátországi lelőhelye után ma *Sopot-kultúráként* tart számon az ősrégészet. A Kr. e. 5. évezred elején e kultúra második fázisának települései jelennek meg a Dunántúl déli felében, majd északkeleti részén is. Úgy tűnik, meg is változik a korábban itt élt népesség anyagi kultúrája. A kapcsolatok szélesedésének bizonyítékaként más közép-európai kultúrák hagyatéka is megjelent a magyarországi lelőhelyeken. A középső neolitikum végén ismét a kulturális egységesedés került előtérbe. Az egymás szomszédságában élő kis kultúrákból egy új nagy egység kezdett kialakulni. A DVK késői csoportjaiból Északnyugat-Magyarországon és a Felvidéken létrejönnek a lengyeli művelődés alapvonalai. Valószínű, hogy a *Lengyel-kultúra* Magyarországon közép-európai alapokból építkezett, amihez erőteljes délkelet-európai elemek járultak.

A KÉSŐI NEOLITIKUM A DUNÁNTÚLON

T. Biró Katalin

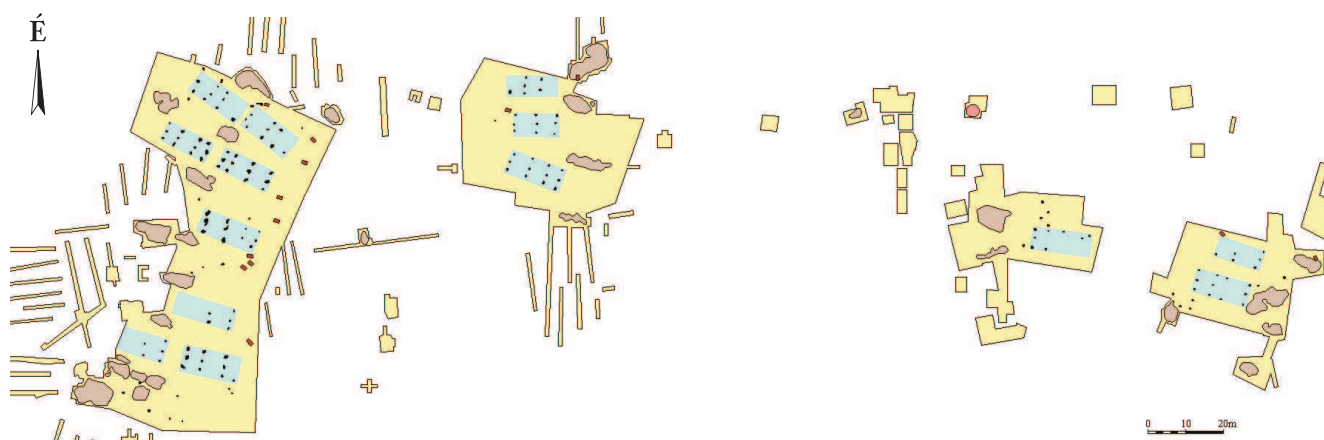
A Dunántúl késő neolitikumának zömét a Lengyel-kultúra élete töltötte ki. Része annak a nagy egységnek, amely a Dunántúlon kívül Nyugat-Szlovákiát, Ausztria jelentős részét, Dél-Morvaországot és Lengyelország déli részét foglalja magába.

A Lengyel-kultúra kutatása *Wosinsky Mór* ásatásai nyomán indult meg az 1880-as években. Sokáig elsősorban dél-dunántúli lelőhelyeit ismertük: különösen jelentős a névadó Lengyel–Sánc lelőhelyen kívül a zengővárkonyi telep és temető, amelyet *Dombay János* tárt fel az 1930-as, 40-es években. Az elmúlt évtizedekben *Kalicz Nándor* aszódi kutatásainak nyomán kibontakozott a Lengyel-kultúra északkelet-magyarországi elterjedésének képe. Ma már egészen a Tokaj–Eperjesi-hegységig követhetjük a minden bizonnyal az értékes nyersanyagok (tokaji obszidián és változatos kovaközetek) megszerzése érdekében kelet felé előrenyomuló népesség útját. A legutóbbi kutatások egyre szorosabb kapcsolatokat mutatnak ki Kelet-Magyarország késő neolitikus kultúrái (*Gorzsá-csoport, Polgár–Csőszhalom*) és a dunántúli törzsterület között.

A Lengyel-kultúrán belül szűkebb területi, kronológiai csoportokat különít el a kutatás. Az időbeli elkülönítés alapja, mint az újkőkor kutatásában jellemző, a kerámiaművesség fejlődése volt, amit csak napjainkban egészítenek ki az „abszolút” koradatok. Eszerint a Lengyel-kultúra a Kr. e. 4800 körüli időben jött létre. A kultúra igen változatos edényformákkal, finom, gyakran festett díszkerámiával és durvább (főző-) edényekkel jellemezhető. A festés, amely szórványosan jelen volt a megelőző Sopot-kultúrában, de nem jellemző a DVK-leletanyagra, színes és változatos, különösen a kultúra korai időszakában, amelyben vörös, fehér, fekete és sárga ásványi festékanyagokat használtak. A Lengyel-kultúra fiatalabb periódusában az edényfestés aránya és a színek változatosága erősen csökken: a legfiatalabb, már a rézkor elejére tehető szakasz szinte teljesen festetlen, inkább a plasztikus díszek (bütykök) fordulnak elő.

A legkorábbi lengyeli időszaktól kezdődően kirajzódnak olyan határozott, szűkebb területi csoportok, mint a névadó lelőhely körül elhelyezkedő dél-dunántúli (Tolna, Baranya) csoport, a Duna-kanyar tágabb környezetének változatos földrajzi adottságait kihasználó Aszód–Csabdi–Svodín-kör vagy a késői lengyeli népesség „ipartelepei” a bakonyi nyersanyagforrások vidékén.

2. Újkőkori falu településszerkezete. Füzesabony–Gubakút

Általánosságban elmondható, hogy a Lengyel-kultúra népe a korábbiaknál szorosabb kapcsolatokat létesített a nyersanyagforrások vidékével. Telepei gyakran felhúzódnak a hegylábi régiókba, magasabb dombhátakra, ami egyrészt hatékonyabb földművelést, másrészt területi ellenőrzést és bányász-kézműves specializációt sugall. Talán ezzel összefüggésben a korábbi időszakhoz képest jelentősen megnő a vadászat szerepe az állattartással szemben. A nagy települések jelentős szerepet játszottak a távolsági csere lebonyolításában, melynek jellegzetes tárgyai az ékszerek között már megjelenő réz, a tengeri kagyló és a már korábban is messzire eljutó obszidián. Aszódon a lengyeli népesség kőbalta- és csonteszköz-készítő műhelyeinek nyomát is feltárták a késő újkőkori falu területén belül. A telepek építményei, az ún. nagycsaládi házak a középső neolitikus és közép-európai hagyományt képviselik. A Lengyel-kultúrához kapcsolódik a Dunántúl keleti részén a nagy sírszámú temetők létrejötte, amelyek még mindig a települési helyen belül, de a lakóterülettől elkülönítve helyezkedtek el.

A késői neolitikum végét az Alföldön a tell-települések megszűnése és a teljes kultúráváltozás jelzi. Ennek oka kereshető a klimatikus tényezőkben, a környezeti feltételek és/vagy a gazdálkodás hatékonyságának romlásában, az idegen kulturális behatásokban. A Dunántúlon ezzel szemben a Lengyel-kultúra késői szakasza töretlenül viszi tovább a késő neolitikus hagyományokat a kora rézkor idejére.

TELEPÜLÉSEK AZ ÚJKŐKORBAN

A közelmúlt legfontosabb kutatási eredményei az újkőkori települési rendszerének megismerése tekintetében a nagy felületen végzett leletmentő, illetve a finomrétegtani szemléletű tervásatásokon születtek. Az alábbiakban ezekből adunk ízelítőt.

FÜZESABONY–GUBAKÚT

Domboróczki László

A lelőhely 1993-ban, az M3-as autópálya nyomvonalán végzett régészeti terepbejárások során vált ismertté, leletmentésére 1995-ben és 1996-ban került sor. A humusrzéteg folyamatos eltávolítása során, a gazdag leletanyagot tartalmazó gödrök között, általában a gödörösor egyik oldalán feltűnőbben és sűrűbben oszlopok sötét foltjai rajzolódtak ki a sárga altalaj szintjén, melyek többé-kevésbé egyértelműen körvonalazták az egykori házak alaprajzait. A szabályosságokból ítélve a házak fő vázát többnyire 4×3 oszlop alkotta. Az épületek tehát zömében három osztúak voltak, szélességük 6, hosszúságuk 14–16 méter lehetett. A falakat bizonyára vesszőfonatok képezték, melyeket agyaggal tapasztottak be. Áglenyomatos átégett agyagrögöket a hulladék gödrök és kutak betöltésében találtunk. A házak ÉK–DNy irányú sorokba rendeződtek, az egyes épületek hosszanti tengelye egységesen ÉNy–DK felé mutatott. A feltárt területen 4 házsort lehetett megfigyelni. A házak gödrökkel ellentétes oldalán, a sarkoknál sírok kerültek elő egyesével vagy kisebb (2–3-as) csoportokban. **(2. kép)** Az így kirajzolódó településszerkezetet különösen gazdag leletanyag kísérte. A gödrökből előkerült leletanyag zömét az alföldi vonaldíszes kerámia kultúrájának százezres nagyságrendű kerámiatöredékei jelentik. A nagy mennyiségű állatcsont mellett, melyekből eszközöket (tűket, árákat, kanalakat, vésőket, sarlónyelet) is készítettek, sok kőeszköz (balta, véső, penge) és ékszer (gyöngy) is előkerült. A begyűjtött további leletek és nagyobb mennyiségű talajminta vizsgálata révén jóval árnyaltabb kép vázolható majd fel e korai földművelő, állattenyésztő közösség életéről és környezetéről. **(3. kép)** A Gubakútról eddig megvizsgált 15 db ¹⁴C-es minta alapján a lelőhely nagyjából a Kr. e. 5500–5200 közötti időszakra keltezhető, ami az AVK korai időszakát képviseli.

3. Agyagból készült idolféj.
Füzesabony–Gubakút

A füzesabony–gubakúti településszerkezet nem egyedi jelenség, hanem a korra jellemző települési struktúra. Mint régóta közismert, a Dunántúltól nyugatra, egészen a Rajnáig, sőt a Párizsi-medencéig terjedő területen (a közép-európai vonaldíszes kerámia elterjedési területén) ha-

sonló településszerkezeteket tártak fel. A füzesabonyi ásatás óta egyre halmozódnak a bizonyítékok arra nézve, hogy a középső neolitikumban, az Alföld északi peremén máshol is hasonló települési képpel kell számolni.

EGY ÚJKŐKORI FALU A DUNÁNTÚLON:
MOSONSZENTMIKLÓS – EGYÉNI FÖLDEK

Egry Ildikó

A Dunántúlon az újkőkor középső időszakában élt közép-európai vagy dunántúli vonaldíszes kerámia kultúrája népének emlékéanyagát ma már több mint 500 helyről ismerjük. Hasonlóan az Európa nyugati területein lévő nagy neolitikus falvak előkerüléséhez, Magyarországon is az autópálya-építések teremtették meg a lehetőséget, hogy a vonaldíszes edények népének településeit jobban megismerhessük.

1993–94-ben az M–1 autópálya mosonszentmiklósi szakaszán, átlagosan 80 méter szélességben, megközelítőleg hat hektár felületen tanulmányozhattuk egy neolitikus falu maradványait, mintegy 7000 év távlatából. **(4. kép)** Az autópálya építéséhez megtisztított felszínen váltak láthatóvá a valamikor emberkéz alkotta építmények nyomai.

A 600 méter hosszú, környezetéből alig kiemelkedő homokdombot egykor bővizű patak szelte át, feltöltődött medre észak–déli irányba keresztezte az építendő út nyomvonalát. A vízjárás két oldalán épültek fel az újkőkori lakóházak, melyek közül nem egynek a hosszúsága a 40 métert is elérte, míg szélességük 6–8 méter lehetett. A házak a patak nyugati oldalán nagyobb, szabad térséget hagyva, egymás mellett laza sorba rendeződve szinte utcákat alkottak. Hosszanti tájolásuk megközelítőleg É–D irányú volt, bejáratuk pedig a déli, szélvédett oldalon lehetett. E monumentális építményeknek természetesen csak a homokos altalajba mélyedő, 30–50 centiméter átmérőjű oszlophelyei voltak megfigyelhetők mint kisebb-nagyobb kerek, barnásszürke folt-elszíneződések. A három párhuzamos sorban, egymástól kb. 80 centiméterenként elhelyezkedő, földbe ástott farönkök teherhordó elemként szolgáltak, ezeken feküdtek a ház hosszában a vízszintes tartógerendák, végeikkel összekapcsolva az ugyancsak fából készült tetőszerkezettel, amit talán náddal, szalmával vagy fakéreggel fedtek be. Néhány esetben a ház déli oldalán a függőleges faoszlopok kettősével álltak, a kutatók ebből arra következtetnek, hogy az épületeknek földmészt készítettek, s ennek terhelését kellett ily módon jobban alátámasztani. A külső térhatároló falak vesszővel befönt, agyaggal betapasztott cölöpvázát nem volt szükséges mélyre ásni, így aztán nyomukat ritkán, a házakat körülvevő sűrűn kirajzolódó, kis kerek gödrökben lehetett csak megfigyelni. A falak betapasztásához az agyagot közvetlenül a ház hosszanti fala mellől ásták ki, s az így keletkező mély árkok a későbbiekben a háztetőről lefolyó csapadék felfogására is alkalmassá váltak. Ezt valószínűsíti az a megfigyelés is, hogy mindegyik falat kísérő ároknál találtunk egy kútszerű mélyedést, mely természetes vízgyűjtőként

4. Újkőkori település térképe. Mosonszentmiklós–Egyéni földek

szolgálhatott. Az építmények elpusztult falainak maradványai és eredeti járószintjük, ami a mai szántásrétegben volt, az évezredek során teljesen megsemmisült.

A vonaldíszes kerámia népe a történelem ezen időszakában csaknem egész Európában, a Rajnától a Dnyeszterig hasonló építményeket készített. A feltárt hosszú házakban egy-egy nagycsalád, kb. 15-20 ember lakott. A különböző alapterületű házak belső felosztása rendeltetésükkel – lakó- vagy tárolótér – is összefügghetett. A nagyobb, „emeletes” házak padlásán a közösség egész évi gabonakészletét raktározhatták. A házak építésében megnyilvánuló magas szintű famegmunkálási technika alapján, amit különböző speciális kő- és csontszerszámokkal végeztek, feltételezhetjük, hogy az épületek belső berendezési tárgyai is fából és más természetes anyagokból (bőr, nád stb.) készülhettek.

A lelőhelyünkön feltárt épületek valószínűleg nem egy

időben álltak, a település folyamatosan bővíthetett, vagy lakói bizonyos időre elhagyták, majd visszatértek. Feltételezhető, hogy a falu körüli földek termőerejének kimerülése készítette az embereket vándorlásra, majd bizonyos idő elteltével a már korábban feltört területeket ismét művelésbe vonták.

A házak közötti szabad térségeken elszórta különálló, földbe mélyített munkagödrű, kis sütőfelületű kemencemaradványokat találtunk. Egy nagyobb gödör oldalában kör alakban elrendezett, hat sütőfelületből kialakított „műhelyt” figyeltünk meg, amelyet feltehetően védőtetővel is elláttak. A nagy mennyiségű agyagedény készítéséhez és a mindennapi tevékenységhez bizonyára még több kemencére és tűzhelyre volt szükség, ezek azonban nagyrészt a föld felszínére épülhettek, ezért nincs feltárható maradványuk.

5. Órlőkő. Mosonszentmiklós–Egyéni földek

6. Madár alakú edény. Mosonszentmiklós–Egyéni földek

Néhány esetben a házakban, de főként körülöttük tártuk fel az ugyancsak földbe mélyített, szabályos kör alakú tárológödröket. A gödrök betöltésében található meg legnagyobb számban azok a tárgyak, amelyeket az újkőkori emberek mindennapjaikban használtak, és az akkori „járószinten” véletlenül vagy szándékosan elszórtak. A település élete során a már használaton kívüli gödrökbe időnként beletöltötték a házak között összegyűlt hulladékot, állatsontokat, törött edényeket, kőeszközöket. Más esetekben a telep elhagyása után a felszínről a gödrökbe bemosódó kultúr réteg tartalmazza a korszak leletanyagát. **(5. kép)** Ritka véletlen volt, hogy az egyik tárológödör oldalába vájt kisebb mélyedésben – talán a telep felhagyásakor – ott felejtettek vagy szándékosan ott hagytak egy különleges formájú, feltehetőleg nem mindennapi használat-

7. „Kottafejes” díszítésű fazék. Mosonszentmiklós–Egyéni földek

ra szánt, emberarcú, madártestű, lábakon álló edénykét. **(6. kép)**

Az ezerszámra összegyűjtött cserépdarabok formai és díszítésbeli sajátosságaikkal a legfontosabb adatokat szolgáltatják a település pontosabb időrendi besorolását illetően. Lelelhelyünkön nagyobb számban az ún. kottafejes mintával díszített edény töredékeit találtuk meg. **(7. kép)** Ezek mellett számos darab tartozik a korábbi korszakba, melynek sajátossága a mélyen bevésett, egyszerűen ívelt vonaldísz, míg a kultúra késői szakaszát reprezentálják az első lelelhelyéről Zselíz-kultúrának nevezett, sűrű bekarcolásokkal és sávos festéssel gazdagon díszített kerámiatöredékek. A leletek alapján a kőkori falu első lakói, ha nem is a kialakulás kezdeti szakaszától, de már igen korán birtokba vették a területet, és bár megszakításokkal, de a kultúra élete során mindvégig lakták e vidéket. Feltehető, hogy a település megszűnését is egy elköltözéshez köthetjük, mivel a feltárt terület és a település méreteihez képest meglepően kevés kőszerszámot, kővésőt, baltát találtunk. Ezeket a nagyon sokrétűen felhasználható eszközöket az újkőkori lakosok magukkal vihették új lakhelyükre.

A Mosonszentmiklós határában előkerült település a vonaldíszes kerámia kultúrájának ez ideig a Dunántúlon legnagyobb területen feltárt, leletanyagában rendkívül gazdag lelelhelye. A hús építmény és a hozzájuk tartozó gödrök és árkok az egykoron lakott területnek kb. a felét tehetik ki. A löszhát szélén, a házaktól mintegy 100 méterre húzódó, átlagosan 2 méter széles, a mai felszíntől mérve 1,5 méter mély árok, aljában oszlopsor nyomaival egy paliszád (fakerítés) lehetett, mely a telep lakosait északról védte.

HÓDMEZŐVÁSÁRHELY–GORZSA

Horváth Ferenc

A Tisza-kultúra tell-szerű települését – kisebb ásatások után – az 1978–1996 között lezajlott folyamatos feltárás eredményeiből ismerjük. A Tisza–Maros szögének legjelentősebb újkőkor-végi települése mintegy 4-5 méterre emelkedik ki a környező terepszintből, amely a múlt századi folyószabályozás idejéig az egykori Tisza árterében, a Kéro ér partján feküdt. Vízjárta mocsaras terület, nádasok vették körül. A tell rétegsora 2,6-3 méter vastagságú, ebből 180-200 centiméter az újkőkorból származik. A település mintegy 7 hektár területű, ebből maga a tell kb. 3,5-4 hektár kiterjedésű.

Az újkőkori rétegsor hat települési fázisra osztható, azaz hat ízben változott meg részlegesen a falu szerkezete. A legkorábbi fázis a korai Tisza-kultúra idejének második felét, a későbbi rétegek a klasszikus és késői Tisza-kultúrát, míg az utolsó fázis a Prototiszapolgár időszakot képviseli. A kalibrált ¹⁴C-korhatározás szerint ez az időszak Kr. e. 4900–4400 között helyezkedik el, a Dunántúlon ezzel egy időben a Lengyel-kultúra élt, a Balkán északi részén pedig a Vinča-kultúra virágzott.

8. A 2. sz. ház részlete.
Hódmezővásárhely–Gorzsa

A település a kezdeti időszakban a természetes magaslat, a pleisztocén löszhát közepét, valamint annak déli lejtőjét foglalta el. A házak nagyméretű, több helyiséges, oszlop-szerkezetű építmények voltak. A 2. számú ház a magyarországi újkőkori egyik legnagyobb méretű lakóépülete. **(8. kép)** Tűzvész őrizte meg a téglává égett, közel egy méter magasságban fennmaradt agyagfalakat. Alaprajza fordított, szögletes „U”-alakú, hat helyiségből állt. Teljes hossza több, mint húsz méter (20,20×13 méter). Valamennyi helyiségét vastagon tapasztott agyagpadlóval burkolták. A bedőlt falak alatt megmaradt a ház teljes kerámianyaga és kőeszközkészlete. Minden helyiséghez boltozott kemence, némelyikhez szövőszék tartozott. A keleti szárny legészakibb helyisége adott helyet a kultikus gyakorlatnak, a vetőmag tárolására szolgáló agyagládákkal, nagyméretű, agyagból tapasztott oltárral. Az épület valószínűleg a közösség életében vezető szerepet betöltő nagycsalád lakhelye lehetett, talán közösségi feladatokat is ellátott.

A domb beépítetlen területén helyezték el az állatállományt, itt voltak a vetemények és a temető. A házak, a kemencék tapasztásához, a kerámiatárgyak készítéséhez helyben bányászták a sokszáz tonnányi agyagot. A település területét már a kezdeti időszakban is oszlopokra font sövénykerítéssel vették körül, ami egyrészt a védelmet, másrészt az állatállomány egyben-tartását szolgálta. A település virágkora idején újabb, 2,5-3 méter mély sáncárokkal vették körül a lakóterületet. A feltárások és az azt megelőző próbafúrások szerint a beépített terület ekkor érte el legnagyobb kiterjedését. A házak ekkor egy nagyobb, központi üres tér körül helyezkedtek el. Ennek a falnak az élete viszonylag hosszú ideig, mintegy 150-200 évig tartott. Bár e hosszú időszak alatt a falu házait többször is pusztították tűzvészek, egy ízben pedig teljesen leégett az

egész falu, a házakat mindig a régi helyükön, és többé-kevésbé hasonló alaprajzzal építették fel.

A település kerámiatárgyai a korhoz képest magas színvonalon, fejlett égetési eljárással készültek. Az edényeken megjelenő, rendkívül bonyolult, fonatmintákhoz hasonló, meander-szerű elemekből felépülő, karcolt rendszer minden bizonnyal használóik számára meghatározott jelentést hordozott. Emellett jellemző volt a fekete, fényes, gyakran porcelánfinomságú, apró, lencseszerű dudorokkal ékesített kerámia is. Ennek és a Tisza–Maros szöge tucatnyi más közösségének (*Gorzsa-csoport*) különös jellemzője volt a szélesen kihajló szájú fazék, az ún. „galléros edény”. **(9. kép)** Az agyagművesség mellett a pattintott és a csiszolt kőeszközök, a csonteszközök előállítására, a fonás-szövés, a rézművészet, a növénytermelés, az állattartás, a vadászat, a halászat és a gyűjtögetés bőséges bizonyítékai kerültek felszínre. A településen előkerült nagy mennyiségű réz és Spondyluskagylóból készült ékszer, dunántúli radiolarit, mecseki, ba-

9. Galléros edény
a gorzsai telepről

konyi, bánati és volhíniai kova, erdélyi márvány stb. a távoli területekkel tartott kapcsolataikat jelzik.

A település pusztulásának okát pontosan nem ismerjük. A legutolsó megtelepedés nyomai már a Tisza-kultúrából a korai rézkorba átvezető *Prototiszapolgár-kultúra* körébe tartoznak.

TEMETKEZÉSI MÓD AZ ÚJKŐKOR IDEJÉN

A neolitikum különböző népcsoportjai olyan intenzív és hosszan tartó kapcsolatban álltak halottaikkal, ami mai európai kultúránktól már régen idegen. Az élők és a halottak közötti viszony sokkal tovább tartott, mint maga a temetési ceremónia, amelyet a régészeti megfigyelések adatai csupán sejtetni engednek.

A halál titokzatos, érthetetlen jelenség lehetett a neolitikus emberek számára is. Erre az időszakra már kialakulhattak bizonyos elképzelések az olyan kérdésekkel kapcsolatban, hogy mi történhet a meghalt személyekkel, hová kerülhetnek, visszatérhetnek-e, esetleg más formában. Az elképzelések a gyakorlatban rítusokat eredményeztek, melyek azonban nem egyénileg alakultak ki, hanem a közösségi tudat kifejeződéseként nyilvánultak meg. Ezek a „megnyilvánulások” az őstörténész számára éppúgy egy régészeti kultúra jellegzetességeit alkotják, mint például maguk a sírmellékletek.

10. Karlánc (vegyes kagylógyöngy, szarvasszemfog, csont) Kisköre-Gát, Tisza-kultúra

11. Spondylus tengeri kagylóból készült karperecek. Kisköre-Gát, Tisza-kultúra

ÚJKŐKORI TEMETKEZÉSEK A TISZA-VIDÉKEN *Oravecz Hargita*

Az első falvak és a hozzájuk köthető temetkezések az újkőkör kezdetén – a Kr. e. 7. évezredben, a Körös-kultúra térhódításával – jelentek meg a Tisza-vidéken. A telepen előforduló temetkezés egyben a letelepedett életmód tükrözője is. „*A földműves számára az „igazi világ” az a tér, amelyben él: a ház, a falu, a termőföldek, mert ott valósul meg a kapcsolat az emberfölötti lényekkel.*” (Mircea Eliade) Tehát, nem véletlen jelenség a falvak területén, a lakóházak mellett vagy éppen azokban feltűnő sírok előfordulása.

A Körös-kultúra népessége különféle rítusokkal kísért szertartás keretében temette el halottaikat. A tetemet felhúzott lábbal, oldalt, „zsugorított” helyzetben és általában fejjel kelet–délkelet felé tájolva helyezték el a sírgödörbe vagy gyakran a hulladékgödörbe. Némely csontvázon, főként a koponyán vörös festés maradványa figyelhető meg. Az elhunytak mellé nagyon ritkán helyeztek sírmellékleteket, egy-egy edényt vagy kagylókarperecet.

Szajol–Felsőföld és Szolnok–Szanda lelőhelyeken az elhunytakat némelykor a házpadlón, eszközökkel, edényekkel és rituális tárgyakkal együtt temették el. A csontvázon látható égésnyomok arra utaltak, hogy a ház lakói a szertartást követően a halottra gyűjtötték az épületet. Ennek a rítusnak, a korabeli balkáni, görögországi újkőkörben vannak szellemi kapcsolatokra utaló párhuzamai.

A magyar kutatásnak megközelítően 100 temetkezésről van tudomása a Körös-kultúra teljes területéről.

Az alföldi vonaldíszes kerámia (AVK) kultúrájának sikeres gazdálkodása következtében megnövekedett népszaporulattal és nagyobb népsűrűséggel kell számolnunk. Ennek ellenére a falvak temetkezéseiből még mindig aránytalanul keveset (kb. 200-at) ismerünk.

A középső újkőkori temetkezések a települések határain belül kerültek elő, nagyobb részük inkább a lakóépületek melletti „szabad” területről. Néhány lelőhelyen már megfigyelhető az a szándék, hogy a halottak a lakóházaktól egyre távolabb, a közösség által kijelölt területre kerüljenek.

A sírok esetenként két vagy három kisebb, laza szerkezetű csoportosulást mutatnak, amelyek összetartozó, családi egységek is lehetnek. A sírgödörök alakja általában ovális vagy téglalap alakú. Az elhunytakat bal oldalukra fektetve, fejjel délkeleti irányba fordítva temették el. A különböző rítusok (de főként a fekvésmód, a tájolás) nagy területen egységesek. Nem csupán egy-egy kisebb közösség tagjait temették el azonos módon, hanem az AVK-kultúra különböző regionális csoportjaiban is hasonló temetkezési szokások figyelhetők meg.

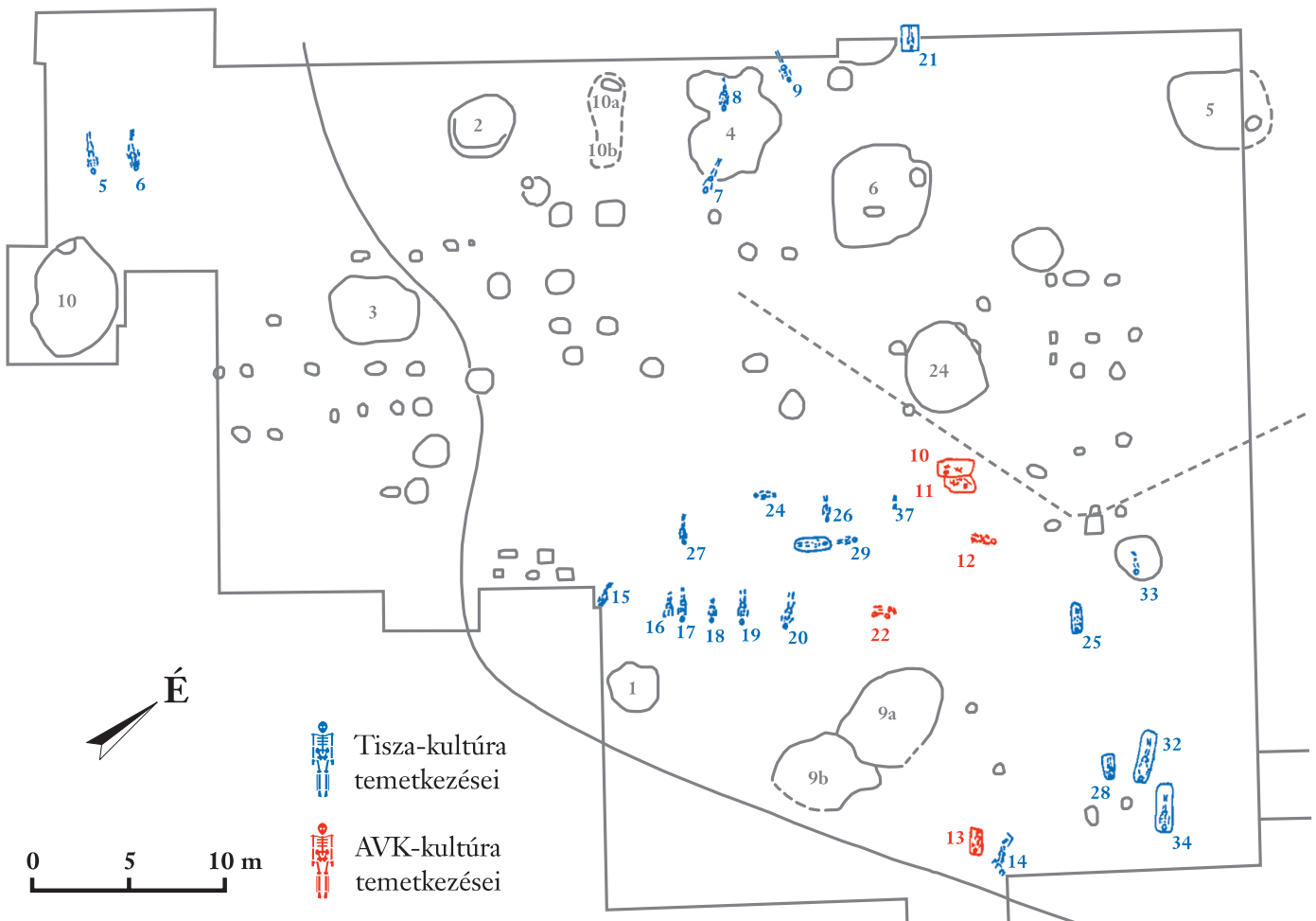
A sírok jelentős része még mindig melléklet nélküli, vagy igen kevés mellékletet tartalmazott. Az okkerral fes-

tett, felékszerezett és mellékletekkel ellátott halottak azonban már a közösségnek bizonyos személyekkel szembeni fokozottabb gondoskodásáról tanúskodnak. A kevés melléklet között leggyakoribb a kerámia. Többnyire egy-két edényt raktak a halott mellé, de előfordult 3-6 darab is egy sírban. A kő- vagy csonteszközök a ritkábban előkerülő mellékletek közé tartoznak. Az ékszerek (gyöngyfűzések, karláncok, karperecek), a korongos „övdíszek” e korszak jellegzetes sírleletei, feltehetően a viselet részeként kerültek a sírba. **(10. kép)**

A sírban lelt tárgyak különböző értéket képviseltek. Vannak közöttük teljesen hétköznapi darabok, de előfordulnak gondosan elkészített vagy ritka „import” nyersanyagból (márványból, rézből, gagátból, Spondylus-kagylóból) előállított, igazi „presztízseszközök” is. **(11. kép)** A kérdés az, hogy miként értelmezhetjük a temetkezések közötti különbségeket. A lelet nélküli és az átlagosnál gazdagabb temetkezések együttes előfordulása alapján valószínűnek tartjuk, hogy esetleg „szociális” különbségekről lehet szó.

A neolitikum végére az intenzív agrárgazdálkodás hosszú, folyamatos fejlődést eredményezett a több rétegű telleken és a hozzájuk kapcsolódó telepeken, ahonnan

12. Kisköre-Gát, középső és későneolitikus temetkezések elhelyezkedése a településen

minden eddiginél nagyobb számú (kb. 400) és közöttük néhány gazdag, luxuscikkkel, presztízsűszerekkel felszerelt temetkezés került elő. A Tisza–Herpály–Csőszhalom-kultúrák telepein végzett újabb kutatások az újkőkor végi temetkezési szokások, rítusok, vallási elképzelések sokszínűségét tárták fel. Az őskor folyamán először kialakulnak a lakott területen kívüli, de még mindig a településhez kötődő sírcsoportok. **(12. kép)** A szertartásokban még fellelhető a korábbi rítusokból számos hagyomány, mint pl. a halottak zsugorított helyzetű fektetése, a vörös okkeres festés, ugyanakkor számos újabb rítussal bővül a szertartás. Például, az Alföld északi részén szokásba jön a halottak háton fekvő, nyújtott elhelyezése. Megjelennek a koporsós temetkezések, amelyeknek a nyomát a vészőmágordombi lelőhely őrizte meg legjobban. Itt a halottakat szil- és kőrisszálból készült, kb. 140×70×25 centiméteres deszkaládákba helyezve, „zsugorítva”, vastag vörös okkerrel beszórvva vagy mellékleteikkel együtt „halotti lepelbe” (gyékénybe) csavarva temették el.

A Tisza-vidéken szokványos temetkezési módok mellett más, különleges formák is ismertek voltak, amelyek azonban nagyon ritkán fordultak elő. Ilyennek tekinthetők az építési áldozatként házalapba elhelyezett csecsemők. Az okkeres-hamvasztásos vagy a szimbolikus (váz nélküli, mellékletes) temetkezés viszont a környező területek (főként a Dunántúl) szokásait idézi. Az újkőkor végi temetkezések többségére jellemző marad a melléklet nélkülség, viszont kisebb részükben a leletek egyre változatosabbak, egyre nagyobb számban és egyre nagyobb értéket képviselve fordultak elő. Ettől kezdve mutatkoznak eltérések a férfiak és nők temetkezései között. A nemekre jellemző eltérések a fekvésmódban és a mellékletekben tükröződnek leginkább. A férfiakat jobb, a nőket bal oldalukra zsugorítva helyezték a sírba. A női sírok jellegzetes leletei között találjuk a különböző ékszereket: fejdíszeket, gyöngyfűzereket, ruhadíszeket és kagylókarpereceket, míg a férfiak sírjaiból vadkanagyardból készült lemezes csüngők, vadkan-állkapcsok, kőszerszámok kerültek elő. Az egyes elhunytak személyes tárgyai között feltűnnek a ritka és értékes darabok, mint például a rézből, a márványból, a Spondylus-kagylógyöngyökből fűzött nyakláncok, az Égei- vagy az Adriai-tengeri kagylókarkötők, a többtagú csontgyűrűk, azaz olyan luxuscikkek, amelyek a szociális tagozódás korai jeleinek tekinthetők.

TEMETKEZÉSI MÓD ÉS SZOKÁSOK A DUNÁNTÚLI NEOLITIKUMBAN *Zalai-Gaál István*

A Dunántúl legkorábbi neolitikus kultúrájának, a déli eredetű Starčevo-kultúrájának temetkezési szokásairól és lakosságáról még rendkívül kevés adatunk van. Az egyetlen közölt temetkezés, a lánycsóki felnőtt és gyermek kettős sírja az alföldi és az észak-balkáni korai neolitikum temetkezési módját idézi.

Magyarországon a közép-európai vagy a dunántúli vonaldíszes kerámia népének eddig nem kerültek elő temetői. A temetkezési módokra itt csak a szórványosan előforduló sírok és az ún. „különleges leletkomplexumok” utalnak. A vonaldíszes kerámia kultúrájának dunántúli sírjai esetében nincsenek adatok a halottak egységes fektetési irányára. A nyugati vonaldíszes kerámia temetőiben többnyire a kelet–nyugati fektetés az általános.

A késő neolitikus-kora rézkori Lengyel-kultúra a nyugati (közép-európai) vonaldíszes kerámia népének genetikai utóda. Temetőket egyelőre csak a kultúra keleti, a Duna mentén húzódó területén ismerünk. A Dunántúl közepi és nyugati régióiban a halottakkal való bánásmódról itt éppen úgy néhány „különlegesnek” tartott temetkezési objektum alapján következtethetünk, mint a vonaldíszes kerámia kultúrájának idején.

A Lengyel-kultúra magyarországi lelőhelyeinek számát Kalicz Nándor korábban 300-ban határozta meg. A Délkelet-Dunántúl földrajzilag viszonylag zárt területéről (Tolna és Baranya megyékből) 112 lengyeli lelőhelyről tudunk, „szabályos” temetkezés azonban csak 22 esetben került elő. A feldolgozott 658 temetkezés csupán 12 lelőhelyre korlátozódik. Közöttük legjelentősebb Zengővárkony (368 sírral), Mórág (109 sírral) **(13. kép)** és a névadó Lengyel (67 sír). Szembetűnően aránytalan az ismert lelőhelyek és temetők viszonya, még akkor is, ha a sokszor csak szórványleletek alapján meghatározott lengyeli lelőhelyek egy részén temetők, sírcsoportok is lehetnek. A települések és temetők viszonyáról az állapítható meg, mint az Alföldön, vagyis hogy a halottakat közösségi csoportban, a települési hely lakatlan részén temették el. Nem csak a „szabályos” temetők jelzik a halottakkal való bánásmódot, hanem a telepeken megtalálható csontvázas és hamvasztásos temetkezések is: sír-, illetve telepögdrökben, házakban, ár-

13. Leánygyermek sírja, Spondylus-karkötőkkel és edénymellékletekkel. Mórág

14. Újszülött leánycsecsemő maradványai. Mórággy

kokban vagy árokrendszerekben. Valószínűnek tartható, hogy az izolált emberi csontmaradványok száma sokkal nagyobb annál, mint ahogy azt a publikációk alapján feltételezhetnénk. A koponyatemetkezések vagy csecsemők, kisgyermeked edénybe temetése a különleges temetkezési módok körébe sorolható. Ilyenek kerültek elő például a mórággyi temetőben: az egyik sírban leánycsecsemő koponyája feküdt csőtalpas tálban, míg másik két esetben fiúcsecsemők zsugorított testét helyezték el

edényekben. Az egyik sírban kerek tálban zsugorított helyzetben temettek el egy leánycsecsemőt. (14. kép) Több késő neolitikus temetkezésből hiányzott a koponya, eltávolításának kultikus okai lehettek. Ezt a feltételezést támasztja alá több sír is: például Zengővárkonyban az egyik sírban a csontváz szokatlan, különleges testtartásban feküdt, és egy kutyát is a halott mellé fektettek. A koponya nélküli sírok több esetben is kisebb csoportosulásokat alkotnak: a zengővárkonyi temető déli részén 15 ilyen temetkezés egymás közelében helyezkedik el. Koponyalékelés nyomait egy esetben, Lengyelből említi meg Wosinsky Mór, és több esetben tételezhető fel a végtagsconkítás szokásának megléte a neolitikus népeknél. A holttestek szétdarabolásának szokása az őskor szinte minden periódusából ismert. Motívumait a halottól való félelemmel magyarázzák. A lehetséges magyarázatok között megemlíthetjük a másodlagos és a harmadlagos eltemetés szokását is.

A neolitikus–kora rézkori temetkezési szokások kronológiai, technikai és társadalmi szempontjait az eddigiek során leginkább a „szabályos” temetők elemzésével kutatva az ősrégészet tudománya. Vizsgálni kell azonban azt is, hogy a „szabályosnak” tartott objektumokon kívül milyen „kivételek” fordulnak elő az adott lelőhelyen vagy területen. A Dél-Dunántúlon általános az ovális sírgödörökben előkerült zsugorított csontvázak temetkezése, kisebb csoportokban vagy sorokban, síronként egy-egy csontvázal; a többes sírok száma nagyon alacsony. A dunántúli neolitikum temetőiben a zsugorított helyzetű csontvázak temetkezési módja jellemző. Feltételezték többek között azt is, hogy a zsugorított helyzettel az alvóhelyzetet vagy az embrió pozícióját szándékoztak utánozni, esetleg a hellyel kívántak takarékoskodni a sírban, vagy talán gúzs-

15. A mórággyi temető területén előkerült „bothrosz” női idollal

ba kötötték a halottakat a tőlük való félelem miatt. Az ilyen fektetés valódi okait bizonyíthatóan nem tudjuk magyarázni.

A Lengyel-kultúra temetőiben leggyakrabban előforduló sírmelléklet a kerámia, illetve az abban elhelyezett étel és ital. A kultúra dél-dunántúli temetői esetében a sírmellékletek közé sorolhatók az olyan szimbolikus jelentést tartalmazó tárgyak is, mint a síredények, az ember- és állat alakú idolkok, illetve ilyen jellegű kerámiák, a kutyacsontvázak, a sertésállkapcsok, az ételmellékletek maradványai (állatcsontok és kagylóhéjak), az őrlő- és dörzskövek.

A mellékletek és a viseleti szokások elemzése során abból indulhatunk ki, hogy az eltemetett egyén személyes tulajdonát, az élete során használt és viselt tárgyakat el kell választani azoktól, amelyeket a közösség élő tagjai helyeztek a sírba, mint például az élelemmel teli kerámiát vagy más, szimbolikus jelentőségű tárgyakat.

További kérdéseket vetnek fel a gyakran előforduló szimbolikus sírok, a *kenotáfiumok* is, melyekben a sírmellékletek, az eszköz- és viseleti leletek emberi csontmaradványok nélkül fordulnak elő. A lengyeli temetők területén talált áldozati gödrök (*bothrosz*), mint például a mórági esetében, nem mindig dönthető el teljes biztonsággal, hogy valóban bothrosszal vagy pedig szimbolikus sírral állunk-e szemben. **(15. kép)**

Mind a vonaldíszes kerámia, mind pedig a Lengyel-kultúra idejéből ismert a halottak elhamvasztásának szokása. A kultúra első hamvasztásos temetkezéseit Aszódon találta meg Kalicz Nándor, ahol a csontvázak és a hamvasztásos sírok az egész lelőhely területén, de még azon kívül is megtalálhatók voltak: az összesen 225 sírből 15 hamvasztásos temetkezés került elő. A Tolna megyei Györe község határában végzett leletmentések során 16, több sírcsoportba tartozó lengyeli temetkezést tártak fel az utóbbi években a szekszárdi múzeum régészei. Ebből 9 hamvasztásos sír, melyek egy különálló csoportot alkottak.

A Lengyel-kultúra hamvasztásos temetkezéseinek leletei megegyeznek a csontvázak sírok leleteivel. A nyugati vonaldíszes kerámia hamvasztásos sírjai esetében megállapítható, hogy „szegényesebben” ellátottak, mint a csontvázak. Ebből adódott a kérdés, hogy ez a jelenség az illető közösségen belüli egyfajta szociális tagozódásra vezethető-e vissza. Egyes őstörténészek feltételezték, hogy a csontvázak sírokban a közösség „gazdagabb” vagy jelentősebb tagjait temették el, a „szegényebbeket” ellenben elégethették. De az a lehetőség sem zárható ki, hogy a csontvázak és a hamvasztásos temetkezések két különböző népcsoporttal fűggenek össze.

Összefoglalóan megállapíthatjuk tehát, hogy a dunántúli neolitikus kultúrában is a temetkezési formák és szokások sokrétűsége, változatossága mutatható ki. Ugyanakkor a halottakkal való bánásmód más formáival is számolhatunk a tárgyalt területen, amint azt a települések és a temetők aránytalan viszonya, illetve az ún. „különleges” temetkezési objektumok előfordulásai is jelzik.

ÚJKŐKORI HITVILÁG

Bánffy Eszter–Goldman György

A régész annak tudatában végzi feltárásait, hogy az őskori ember tevékenységéből, életéből csupán igen kevés nyom: házalapok, kerámia-, csont- és kőtárgyak maradnak fenn. Ebből azonban nemcsak az életmódjára, a gazdasági viszonyaira, a kereskedelmi kapcsolataira szeretne következtetni, hanem arra is törekszik, hogy mindebből megtudhasson valamit az akkor élt emberek gondolkodásmódjáról is. Arról, hogy milyen volt az archaikus ember kapcsolata az őt körülvevő természeti világgal, hogyan élte meg ebben saját helyét, hogyan érezkelhette az idő múlását, hogyan igyekezhetett gondolatainak, hitének erejével befolyásolni sorsát. Egyszóval azt is kutatja a régész, hogy milyen tárgyak és jelenségek vallanak az őskori ember hitvilágáról.

Ez a kérdés azonban élesen megosztotta a szakembereket, és ma is heves viták középpontjában áll. Valóban, az őskor kutatásának ez a területe – éppen a szükséges kontroll híján – sokszor a legkülönbözőbb kalandos és fantáziadús elképzeléseknek adott teret, amelyek legalább olyan mértékben vallottak megalkotójuk korának világáról, mint az őskori ember gondolkodásáról. Ennek visszautasítására alakult ki a másik szélsőség, amely szerint éppen elég egy-egy tárgyat regisztrálni, keltezni és típusokba sorolni, a jelentésével kapcsolatban nem lehet és éppen ezért nem is szabad feltevésekbe bocsátkozni. Akad olyan vélemény, amely egyáltalán nem tartja időszerűnek az úgynevezett idolkokkal, vagyis az újkőkori figurális ábrázolásokkal való foglalkozást, mondván, túlságosan sok tévedés látott már napvilágot velük kapcsolatban. A természettudományos vizsgálatok térhódítása a régészetben szintén a mérhető dolgokat helyezte előtérbe, szemben a bizonytalanok ítélt, az őskori kultikus életet rekonstruálni próbáló bölcséleti munkákkal. Megint csak ennek ellenhatásaként, az ún. „posztmodern” régészet ismét az emberi gondolkodás, hitvilág kutatására fordította a figyelmet, nem egyszer sajnos túlságosan nagy teret engedve a „beleélő” elemzéseknek.

Mint mindig: az igazság most is középúton lehet. Nem vagyunk olyan szerencsés helyzetben, hogy a kevés ránk maradt újkőkori emlék közül lemondjunk éppen az egyik legjelentősebb leletcsoport, az agyagszobrocskák, az ember alakú edények, a házmodellek, a kis agyagoltárok és a szertartásokkal kapcsolatos maradványok vizsgálatáról: mindezt azonban a lehető legnagyobb óvatossággal kell tennünk, ügyelve arra, hogy egy-egy feltételezésünk ne szolgáljon újabb, egyre bizonytalanabb feltevések alapjául. A legjobb, ha sosem egy-egy kiragadott tárgyat, hanem mindig a leletek és a környező jelenségek összefüggéseit vizsgáljuk. Vagyis egy-egy kultikusnak ítélt tárgy előkerülésének helye, összes körülménye legalább annyit kell jelentsen, mint maga a lelet.

Magyarországon az első agyagszobrocskák, nőalakot formázó edények, házmodellek, kis három- vagy négy lábú

16. Korai neolitikus oltár. Hódmezővásárhely–Kopáncs tanya, Körös-kultúra

oltárok már a korai neolitikum kezdetén, mintegy 8 ezer évvel ezelőtt megjelentek a Dél-Dunántúlon és a Körös–Maros-vidéken. (16. kép) Ezek az ábrázolások mind mennyiségüket, mind sokszor igen gondos, művészi kidolgozásukat tekintve semmivel nem maradnak el az akkori világ legfejlettebb, balkáni-égekumi régiójában készült alkotásoktól. Azt lehet mondani, hogy az élelemtermelés kezdetén a hitvilág emlékei érett, kialakult formában jelentek meg hazánk déli részén.

Az újkőkor egészére összefoglalóan megállapítható, hogy az agyagból égetett szobrocskák és egyéb, kultikusnak ítélt tárgyak – már ahol jól megfigyelték előkerülésük körülményeit – szinte mind lakóházon belül vagy házhoz tartozó hulladékgyűjtőből kerültek napvilágra. Szerencsés esetben még azt is meg lehetett figyelni, hogy a ház melyik részében sűrűsödtek az ilyen leletek: egy-egy félreeső sarkában vagy éppen a tűzhely közelségében. A lakóház belsejében koncentrálódó kultikus leletek csoportja olyan nagy számban fordul elő a Kárpát-medence és környéke újkőkoriában, hogy nem lehet véletlen, elszigetelt jelenségnek tartani! Figyelemre méltó, hogy szinte mindent, ahol megfigyelhető a „kultikus sarok” jelenléte, nemrégiben, korszerű módszerekkel véghezvitt ásatásokról van szó. Bizonyára ez sem véletlen: hihetőleg a régebben feltárt lakóházakban is volt ilyen rész, csak korábban élesen elkülönült a kutatók fejében a „lakóház” és a „szentély” fogalma. Így lehetséges az, hogy a szakirodalomban viszonylag sok szentélyről olvashatunk, de alaposabb vizsgálat után gyakran az derül ki, hogy ezek olyan lakóházak, amelyeknek csak egy bizonyos részében tűntek föl e tárgyak. A „kultikus sarok” inventáriumába tartoznak a hulladékgyűjtőből származó leletek is, hiszen nyilvánvaló, hogy korábban azokat is a lakóházban használták.

Az újkőkori házakban talált idolk általában nőt ábrázoló szobrocskák, ritkábban férfiak, néha nem megállapítható neműek. Ilyen agyagból égetett idolk az újkőkor folyamán mindvégig készültek, az egyes rövidebb korszakok leletei közül azonban más-más típusok kerülnek elő. A korai neolitikum igen jellegzetes figurái a zsírfarú, nemzetközi szakkifejezéssel élve az ún. „*steatopyg*” idolk. Az emberi alakot sematikusán ábrázolják, arcukat éppen csak jelzik, hajukat gyakran sűrű bekarcolás mutatja. Karjuk alig észrevehető kis dudor, mellük kicsiny. Rendkívül felnagyítva mintázzák meg alsótestüket, innen származik elnevezésük is. (17. kép) E szobrocskákat igen változatos méretben megtaláljuk végig a Balkánon, majd hazánkban is mindent, ahol a déli eredetű Körös-kultúra népe élt. Ettől a területtől északra és nyugatra azonban gyökeresen más ízlés szerint készültek az idolk. Laposak, mintha deszkából faragták volna őket, fejüket pedig sokkal hangsúlyosabban ábrázolják, mint a déli kultúrákban. Arcuk minden esetben hegyére állított háromszög, szájukat, szemüket bekarcolt vonalakkal, orrukát plasztikusan jelzik. (18. kép) Több kutató felvetette, hogy ez tulajdonképpen maszk lehet, ami mögé az istenség bújlik. Ezt a feltételezést a végletekig leegyszerűsített sematikus ábrázolás teszi valószínűvé. Magasságuk 6-8 és 15-20 centiméter között változik. Az eddig bemutatott típusokra jellemző, hogy viszonylag gyakori leletek. A Magyarországról előkerült korai neolitikus szobrocskák száma meghaladja a kétszázat. Ez a helyzet érdekes módon később megváltozik; jóval kevesebb késői neolitikus idolt ismerünk. Ez utóbbiak viszont sokkal gondosabban kidolgozott alkotások, számos egyedi részletet is

17. Zsírfarú idolk. Hódmezővásárhely, Körös-kultúra

18. Lapos idol. Dévaványa, alföldi vonaldíszes kerámia kultúrája

megfigyelhetünk rajtuk. A korai neolitikumhoz képest változást jelent ebben a korban az is, hogy az előző időszak álló alakjaival szemben most megjelentek az ülő idolkok. Az egyik legkorábbi, sajnos töredékes példányunk, amelynek felkarján karkötőt is ábrázoltak, Battonya–Parázs tanyáról származik, a legszebbeket, egyúttal a legizgalmasabb kérdéseket felvető darabokat azonban a Tisza-kultúra szegvár–tűzkövesi településén találták. Itt összesen öt trónon ülő szobor került elő. Közülük egy feltétlenül férfit ábrázol, ez a közismert „sarlós isten”, kettő feltehetően nőt. A negyedik és az ötödik szobor rendkívüli különlegessége, hogy mind női jellegzetességet (mellek), mind pedig

19. Istenségek a Tisza-kultúra telepéről. Szegvár–Tűzköves

férfi jellegzetességet (hímvesző) látunk rajtuk. Emellett az ötödik, az elsőhöz hasonlóan valamilyen eszközt, feltehetően baltát viselt a vállán. **(19. kép)** A két esetben is előforduló jelvény – attribútum – arra mutat, hogy itt talán meghatározott feladatú istenségek korai megjelenését tetelezhetjük fel.

Érdekes megfigyelés, hogy a szoborral való bánásmód – vagyis ahogy „megbecsülték” – semmilyen összefüggést nem mutat annak minőségével, kidolgozásának gondosságával. Találni szépen díszített, finoman megmunkált idolt szemégtöredékbe dobva, és bizony kezdetleges, rosszul égetett társát néha a kultikus leletek között, a házban. Ugy tűnik, az újkőkori ember szándékainak megfelelően hol szépen kidolgozott, hol pedig durván megmunkált idolkat készített, aszerint, hogy milyen időszakban milyen szimbolikus ábrázolásra volt szüksége! Ugyanígy találni szépen díszített és kezdetlegesen kidolgozott házmodelleket mind szakrális lelőkönyezetben, mind hulladékgödörben: az előbbieket néha szentélymodellnek, míg az utóbbiakat lekicsinylőleg kemencemodellnek tartják – holott valószínűleg ugyanazt a lakóházat szimbolizálják – csak éppen más-más, ünnepi vagy hétköznapi időszakban.

A legtöbb leleten a használat és sokszor a szándékos (?) törés nyomai vehetők észre. Mindezek arra mutatnak, hogy nem valamilyen érinthetetlen, szemlélésre, tiszteletadásra készült passzív, a kultikus sarokba egyszerűen beállított tárgyként kell elképzelnünk ezeket. Ellenkezőleg, egyrészt a leletek valamilyen aktív cselekvéssor részesei voltak, másrészt rendszeresen készítették ezeket bizonyos alkalmakra – (ezért találni őket a településeken általában magas számban!) –, mégpedig az alkalomnak megfelelő minőségű és jellegű kivitelben. Szerepük betöltése után valamilyen rituális parancs szellemében „működésképtelenné” tették őket: sokszor összetörték, elásták, gyakran egy-egy idol darabjait gondosan külön-külön gödrökbe helyezték.

20. Nő alakú edény, „Vénusz”.
Hódmezővásárhely–Gorzsa,
Körös-kultúra

Mindebből arra kell következtetnünk, hogy a neolitikus kultuszélet színtere nem egyszerűen a településen volt, hanem egy-egy lakóházon belül történtek a kultikus események. Ha pedig minden házban így tettek, akkor a kultikus élet egésze az újkőkori család belügye lehetett. Közvetítőkre, azaz sámánokra, a papok valamilyen elődjére a leletek alapján így nem gondolhatunk.

Az ember alakú edényekről, különösen azokról, amelyeknek nem csak a felületén van valamilyen figurális ábrázolás, hanem az edény *nyaka, basa, füle, feneke* emberi vonásokat hordoz, fel-

tételezhetjük, hogy e szimbolikus felfogásban az edény maga az ember. Nyilvánvaló, hogy az ilyen, nőt ábrázoló edény belsejében, az edény hasának sötétjében valamilyen igen fontos dolgot, talán vetőmagot tartottak; az anyaméh sötétjében növekvő új élet, a magzat analógiája szembeötlő itt. Esetenként emberi hamvakat is találtak ilyen edények belsejében. Ez a lelettípus is végigkíséri csaknem a teljes magyarországi újkőkori fejlődést.

A korai neolitikumban a Körös-kultúra népe kisméretű, gömbölyded, az idollokhoz hasonló módon erősen hangsúlyozott alsótestű, a perem alatt az emberi arc jellegzetesség-

geit mutató edényeket készített. **(20. kép)** Az arc ábrázolásán kívül ezeken az edényeken más bekarcolt díszítést vagy festést nem találunk. Kevés ismeretünk van az AVK területén használt arcok kerámiáról, onnan alig néhány töredékes darab került csak elő. Jelentős átalakulás történt azonban a középső neolitikum idejére, amikor is megjelentek a festéssel és a bekarcolásokkal gazdagon díszített, embert szimbolizáló edények. Nyakuk hengeres, válluk kiszélesedik, testük általában nyújtott palackformájú. Rajtuk minden esetben az emberi arc ábrázolásával találkozunk: bekarcolt két kis vonal jelzi a szemet, egy a száját, az orrt pedig plasztikusan ábrázolják. E visszatérő motívum alapján kerültek a régészeti irodalomba *arcos edények* néven, ám amikor a legkorábban talált töredékes leleteket teljes példányok követték, kiderült, hogy nem csupán arcot vittek fel egy egyébként átlagos fazékra, az edény a maga teljességében embert formáz – természetesen erősen stilizáltan, hiszen az élő emberi alak aligha hasonlítható palackhoz. **(21. kép)** Az időbeli fejlődésben, ha úgy tetszik, divatváltozásban az edények kialakítását illetően kisebb változásokat figyelhetünk meg, összességükben azonban meglehetősen ragaszkodtak a hagyományos ékítményekhez. Így a száj alatt V alakban az áll vonalát látjuk, ami mellett két függőleges vonal talán a nyakat mutatja. Az arc mögötti oldalon, a perem alatt bekarcolt vonalakkal a haját ábrázolták, amibe néha fésűt is illesztettek. Az emberi kart általában függőleges tartásban az edény nyakára tették, de előfordul az edény hasára ívelten ráfekvő, ugyancsak plasztikusan képzett kéztartás is. Szimbolikus tartalmúnak kell gondolnunk az esetenként az edény vállára bekarcolt kis emberalakot vagy az arcmezők alatti bekarcolt motívumokat. Az arcok edények funkciója alighanem átalakult a késői neolitikum idejére, irtartalmuk ugyanis meglehetősen

21. Arcos edény Battonyáról
és Gyomáról. Szakálhát-
kultúra

lecsökkent, és alakjuk is megváltozott, amint ezt a szegvár–tűzkövesi edények jól mutatják.

Ritkán, elsősorban a Dunántúlon „Janus-arcú” edényekkel is találkozhatunk, ezeknél egymással szemközt, a perem alatt két plasztikusan feltett emberi arcot látunk. A Budapest környékén újabban előkerült arcos edények alsótestükben is közelebb állnak az emberi alakhoz, láthatóan ülnek. Az ülő testtartás jellemzi a korszak legrégebben feltárt, így legismertebb antropomorf edényeit is, amelyek Hódmezővásárhely–Kökénydombon kerültek elő. Talán ezek egyike bizonyítja leginkább, hogy az edény maga az ember. **(22. kép)** Míután feltehetően egy edény peremére illesztették, az arcos edények tágabb körébe tartozónak véljük a Battonyán előkerült arcos fedőt is. Ilyen leletek igen gyakran kerülnek elő tőlünk délre, a Balkán neolitikumában, ám hazánkban eddig ez az egyetlen, így a típus legészakibb előfordulásának tekinthető.

Ritkábban szépen kidolgozott állatfigurákat is találunk e leletek között, mint nemrégiben a Szentgyörgyvölgy–Pityerdombon talált, vörösre polírozott és finom bekarcolásokkal borított testű állatalak, talán szarvasmarha, amelynek orra át van fúrva, hihetőleg tehát háziállatot ábrázol. Szinte megható a gyengéd gondoskodás, ahogyan a szobrocskát egy házpadlóba mélyített sekély gödörben talpára állították, fejét pontosan a kora neolit településen általános, a házakkal és egyéb telepobjektumokkal megegyező északi irányba fordították – így maradt érintetlenül hétezer-ötszáz éven át. **(23. kép)**

Az újkőkori ember kifinomult, absztrakcióra képes gondolkodását tükrözik azok az állatfigurák, amelyek a természetben nem léteznek, tehát nem a megfigyelt, hanem az elképzelt figurát formázta meg az őskori szobrász-fazekas.

23. Szarvasmarha-szobrocška. Szentgyörgyvölgy–Pityerdomb, DVK

22. A kökénydombi Vénusz. Hódmezővásárhely, Tiszakultúra

Ilyen kétféjű kos került elő a zalaszentbalázi és az aszódi telepen. Az ábrázolás szimmetrikus, vagyis két, a hátánál összenőtt kost formáz az egyébként fedő fogantyújaként szolgáló töredék. Idő kellett annak felismeréséhez, hogy itt voltaképpen nem valamilyen képzelt szörny ábrázolásáról van szó, hanem ez a környéken jól ismert és évszázadok óta létező négyszögletes, sarkain állatfejes oltárok két dimenziós változata! **(24. kép)** Fantáziabeli állatnak kell tartanunk azt a különös madár-ember figurát is, amelyet a szintén Lengyel-kultúrához tartozó Aszódon talált az ásató Kalicz Nándor. **(25. kép)** Mindezt világossá teszi, hogy az őskori gondolkodás nem elsősorban a megfigyelt természeti valóságot utánozta ábrázoló művészetében, hanem olyan tárgyakat alkotott, amelyek a legjobban fejezték ki gondolatvilágának erejét. Valóban csak a képzelet világában létezik az alföldi vonaldíszes kerámia telepeiről ismert állatestű-emberfejű szobrocška. Ebben az esetben feltétlenül mögöttes, talán hitvilágbéli tartalmat kell keresnünk, ha meg akarjuk érteni az újkőkori élt alkotókat, hiszen az élő mintáktól eltérő alkotás következetesen hasonló példányokban, több lelő-

helyen is előkerült.

Állatalakot, hasonlóan az ember alakú palackokhoz, edényként is formáztak, ilyen például a tiszacsegei vagy a battonyai állat alakú edény. Valószínűleg nem járunk messze az igazságtól, ha ezekben az esetekben is szertartásbeli szerepet tételezünk fel.

A hitvilággal kapcsolatba hozható tárgyak mellett természetesen akadnak olyan egyéb jelenségek a településen, amelyek kívül esnek a hétköznapi élet sféráján. Ilyenek például az áldozati gödrök vagy az építési áldozatnak tartható leletegyüttesek. Az előbbi olyan gödröt jelent, amelyet rendszeresen, újra meg újra felkerestek, bizonyos

24. Kétféjű kos. Zalaszentbalázs, Lengyel-kultúra

25. Képzeltbeli madár. Aszód, Lengyel-kultúra

szertartások során beletemették az áldozatnak szánt tárgyakat, majd tüzet gyújtottak vagy tiszta homokot, agyagot szórtak rá. Néha a kultikus sarokból kikerült idoloikat, oltárkákat is itt temetik el. *Makkay János*, aki sokat foglalkozott az áldozati gödrök kérdésével, megkülönböztet a magyarországi újkőkorból véres és vértelen, például ételáldozatokat is. Mindezek gondos elemzéséhez a természettudományos vizsgálatok nyújtanak segítséget. A másik áldozati fajta hasonló ehhez, de itt a felajánlást egy-egy ház építése előtt, a benne lakók életének, javainak, a majdani ház sorsának megóvása érdekében végezheték. A tiszántúli Herpályon például több házpadló alá őstulok szarvát tették, de házak alól került elő több kisgyermek csontváza is. Kérdés, hogy vajon ezeket a gyerekeket valóban feláldozták-e, vagy csupán természetes haláluk után akarták a ház lakói hasznossá tenni a túlvilághoz, az ősökhez fűződő közelebbi kapcsolat erejét.

Bizonyos értelemben minden temetkezés vall egy-egy közösség lakóinak hitéről. Mint a temetkezésről szóló fejezetből kitűnik, az újkőkorból a közösség halottait is a településen temették el, a házak közé, a település elhagyott részébe, nem egyszer lakóházba, amely különleges, talán a meghalt ember státuszával összefüggő temetkezési mód. A halott mellé helyezett és a túlvilági élethez szükségesnek gondolt mellékletek, a test vörös okkerral való meghintése mind-mind az őskori gondolkodás, hitvilág régióiba enged bepillantást, ha sikerül helyesen értelmeznünk ezeket.

Ismerünk Magyarországon újkőkorból olyan, feltehetőleg kultikus rendeltetésű jelenségeket, amelyeknek színtere nem a lakóház, gyakran nem is a település. Úgy tűnik, hogy

a nagyméretű körárkok építésének hagyománya ez egyszer nem a Balkán felől, hanem Közép-Európából érkezett: ott főként a vonaldíszes edények népcsoportjaira jellemző. Magyarország területén is akadnak ilyen, gyakran száz méter átmérőt is elérő körárkok-rendszerek, elsősorban a Dunántúlon. A legkorábbi rondella talán a becsehelyi; a késő neolitikus Lengyel-kultúrából a Szombathely melletti Sé falu határából származó nagy körárkok is jelentős lelet, újabban pedig a légifotózás segítségével egyre több körárkot lehetett az ország más területein is azonosítani.

A körárkoknak többféle, valószínűleg egyben eltérő funkciójú változatát kell megkülönböztetnünk. Amennyiben a települést magát veszi körül egyszeres vagy többszörös árok és a hozzájuk tartozó fapaláncsor (paliszád), akkor annak minden bizonnyal védelmi szerepe volt, mint például a névadó Tolna megyei Lengyel településen, Aszódon vagy az alföldi Herpály tell-település házai körül. A körárkok nagy részére azonban nem ez a jellemző. A V-keresztmetszű, koncentrikusan épített árkok gyakran olyan keskenyek, hogy egy gyermek is átlépi, itt tehát védelmi funkcióról nem lehet beszélni. Ráadásul a körárkok belseje majdnem minden esetben „üres” vagy legfeljebb egy épület nyomát találni bennük. A körárkokat kapuk is tagolták. Leggyakrabban egy-egy kapu nyílt a négy égtáj felé. Ha hozzátesszük, hogy e körárkok-rendszerek igen gyakran nem is egy településhez tartoztak, hanem mindegyik az egykorú falutól távol épültek fel, és a nyugati példák tanúsága szerint akár több telepet is „kiszolgáltak”, akkor mérhető fel igazán az értelmezés jelentősége s egyben nehézsége is.

Abban általában minden kutató egyetért, hogy a körárkok valamilyen nem hétköznapi, talán szakrális célból épülhettek. Akárhogyan is értelmezzük az újkőkori körárkokat, egy dolog vitán felül áll: mindenképpen egy nagyobb embercsoport, közösség összefogására volt szükség ahhoz, hogy e roppant földmunkát elvégezhesék. Minden bizonnyal a körárkok funkciójáról is e nagyobb közösség figyelembevételével kell gondolkodnunk. Eless a különbség: a neolitikus élet a család lakóházán belül zajlott, résztvevői maguk a családtagok lehettek: ez mindenekelőtt délkelet-európai örökség hazánk területén. Ezzel szemben úgy tűnik: a Közép-Európában kialakult földműves civilizációban máshová helyeződött a hangsúly. Kevesebb a figurális ábrázolás (idol, oltárka) a házak körül, ugyanakkor hatalmas összefogással megteremtették a nagyobb közösség rítusainak színterét, ahol elsősorban az egész telepet vagy akár több falu lakosságát érintő szertartásokat végeztek, legyen az beavatás vagy a csillagok, a Nap és a Hold járásával összefüggő rituálé. Mindez valószínűleg a társadalmi szerkezet másfajta fejlődését segítette elő.

Mint történelmünk során igen sokszor, a Kárpát-medence mindkét hagyományt befogadta, s benne a kétféle szokás sajátos módon keveredett. Az újkőkori egyes kultúráinak területén más-más arányban ugyan, de olyan erősen gyökeret vert mindkét hagyomány, hogy kissé megváltozott formában, de még a rézkorból is kimutatható.

NYERSANYAG, BÁNYÁSZAT, KERESKEDELEM

Bácskay Erzsébet – T. Biró Katalin

Az őskőkor embere rendkívül szoros kapcsolatban állt a környező világgal, az úgynevezett „természeti környezettel”. Az újkőkorbán ez a kapcsolat átalakult: egyre többet vett el, alakított át saját céljaira, így az élő és az élettelen környezet egyre nagyobb része vált felhasználandó, ezért begyűjtendő, kitermelendő, cserélhető és különleges értékkel, presztízzsel rendelkező *nyersanyaggá*. A nyersanyagok köre egyre bővült: a szerszámok, az eszközök és az ékszerek anyagához használatos kőnyersanyag, csont, kagyló- és csigahéjak mellett egyre fontosabb szerep jutott a mesterséges anyagok (égetett agyag, később fémek) előállításához szükséges alapanyagoknak. Néprajzi megfigyelésekből tudjuk, hogy a felhasznált nyersanyagok köre lényegesen tágabb, ezek többsége azonban az évezredek alatt megsemmisül.

Legnagyobb hagyományokkal a pattintott kőeszközök

készítésére szolgáló kova nyersanyagok kutatása rendelkezik. Ez részben összefügg a tárgycsoport jelentőségével, valamint azzal a ténnyel, hogy az őskőkor kutatásának jelentős szakemberei maguk is földtudományi képzettséggel és ismeretekkel rendelkező szakemberek voltak a magyarországi kutatások kezdetétől fogva.

Jó minőségű kovanyersanyag-lelőhelyek rendszeres ki-termelése, bányászatszerű kiaknázása már a középső paleolitikum óta kimutatható. Később, bizonyos kedvező adottságú helyeken ez a tevékenység egyre intenzívebbé és szervezettebbé vált, szinte ipari méreteket öltött. Ahogy Magyarország vázlatos geológiai térképéről jól látható (26. kép), a terület viszonylag gazdag pattintott kőeszközök készítésére alkalmas kőzetfeleségeiben. Az őskor folyamán legintenzívebben a Dunántúli-középhegység jura időszakból származó kovakőzeteit (radiolarit), egy alsó kréta tűzkőlelőhelyét (Sümegegy–Mogyorósdomb), a Mecsek felső jura–alsó kréta tűzköveit, valamint az Északi-középhegység különféle hidrotermális és tavi eredetű kovakőzeteit (limnokvarcit) használták. Ezen vidékeken kisebb, fel-

26. Őskori bányahelyek Magyarországon. A bányák elhelyezkedését Magyarország földtani térképén mutatjuk be.

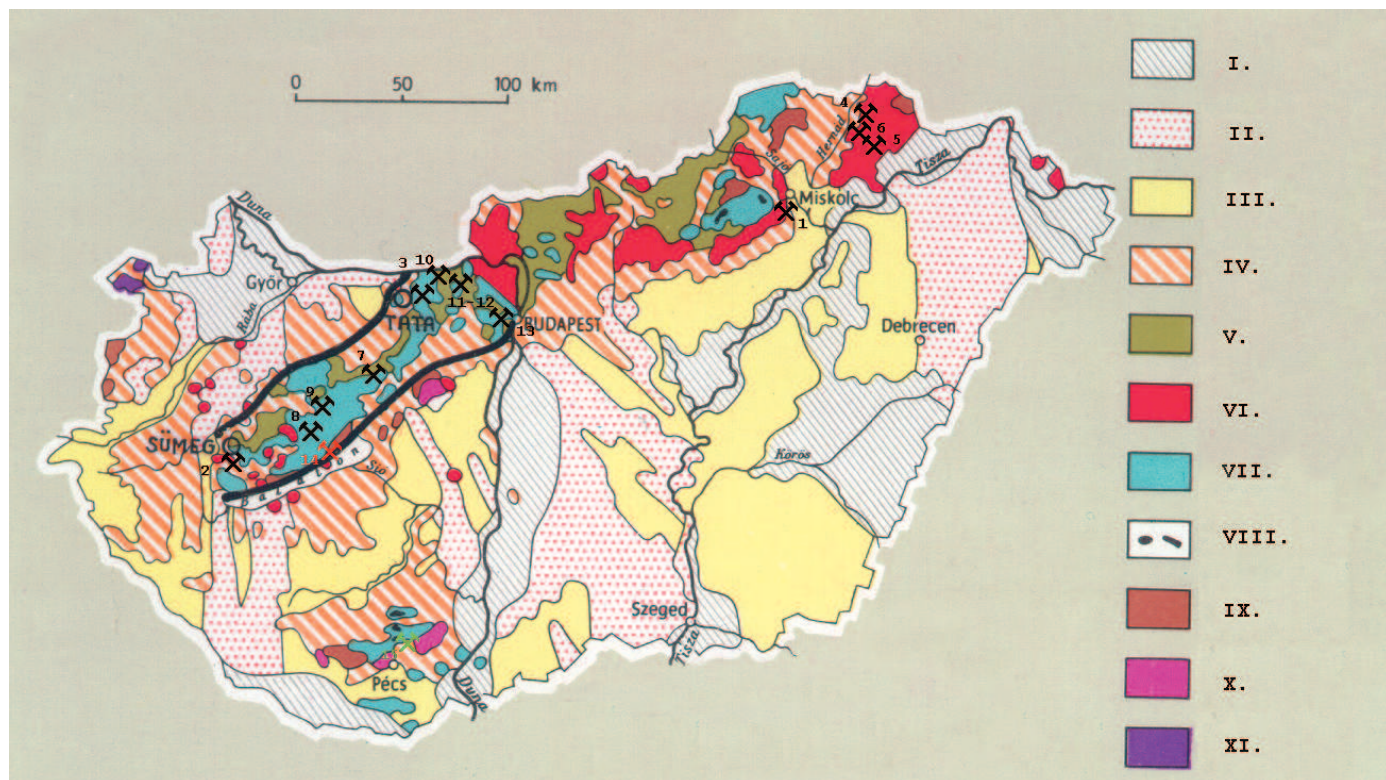
Jelkulcs a geológiai térképhez:

I. – holocén (homok, iszap, anyag); II. – pleisztocén kavics, homok; III. – pleisztocén lösz, – neogén üledékes kőzetek; V. – paleogén üledékes kőzetek; VI. – harmadidőszaki vulkáni kőzetek; VII. – mezozoos üledékes kőzetek; VIII. – mezozoos eruptív kőzetek; IX. – paleozoos üledékes kőzetek; X. – paleozoos gránit; XI. – gneisz, kristályos pala

Jelkulcs az őskori bányákhoz:

1. Miskolc-Avas, 2. Sümegegy–Mogyorósdomb, 3. Tata-Kálváriadomb, 4. Korlát-Ravaszyukttető, 5. Erdőbénye-Sás patak, 6. Boldogkővára, 7. Bakonycsérnye-Tűzkövesárok, 8. Szentgál-Tűzköveshegy, 9. Hárskút-Édesvízmajor, 10. Dunaszentmiklós-Hosszúvontató, 11. Lábatlan-Margittető, Lábatlan-Pisznice, 13. Budapest-Farkasrét, 14. Lovas-Mackóbánya, 15. Kisújványa-Szamárhegy

Fekete – kovabányák, Vörös – festékbánya, Zöld – csiszolt kőeszköz nyersanyag bánya

27. Tűzkőfejtő gödör, Tata–Kálváriadomb

színi kibúvásokra alapozott, feltehetően rövid ideig és/vagy alkalmilag látogatott nyersanyagkitermelő-helyek – nemritkán feldolgozó műhelyekkel – éppúgy megtalálhatók, mint a föld felszíne alá hatoló műveléssel kitermelt kisebb vagy nagyobb kiterjedésű bányák, mely utóbbiak az őskor folyamán hosszú ideig művelték. A kitermelés módját és az alkalmazott bányászszerszámokat mindig az adott lelőhely geológiai viszonyai szabták meg, így például Dunaszentmiklós, Lábatlan mellett a szabadon lévő vagy csak vékony földréteggel fedett kőzetet a mai kőbányászat-hoz hasonlóan közvetlenül fejtették nagy, helyidegen kavicsokkal. Volt, ahol a kibúvásokat sekély gödröket ásva a föld alá követték, a beágyazó kőzetet gímszarvasagancs szerszámokkal lazítva-feszegetve (például Tata–Kálváriadomb). (27. kép) Sümegen a tektonikus mozgás következtében kibillent rétegfejek mentén haladva, 1–5 méter keskeny, párhuzamos folyósok rendszerével folyt a fejtés. Itt is agancsszerszámokat és kavics-ütőköveket használtak, ez

utóbbiaknak inkább a kova elsődleges feldolgozásában volt szerepük. A miskolc–avas neolit bányában pedig a hidrokvarcit-padokat aknákkal termelték ki. Egyes bányaterületeken, így elsősorban Tatán és Sümegen az őskori bányajelenségeket szabadtéri múzeum formájában mutatják be. (28. kép)

Az őskori kovabányákban általában kevés a keltező lelet, ezért korukat, kulturális kapcsolataikat ^{14}C korhatározással, illetve a belőlük kikerült anyagnak a telepeken való elterjedése alapján állapíthatjuk meg. Ezek alapján mai ismereteink szerint a felszín alá hatoló, fejlettebb bányászkodás virágkora a neolitikumra és a rézkor elejére esik (Sümeg, Szentgál, Miskolc–Avas neolit bánya). Ennek oka az egyre több és egyre jobb minőségű (bányanedves) anyag iránti igény. A szélesebb értelemben vett bányászat azonban a középső paleolitikumtól (Budapest-Farkasrét, Miskolc–Avas paleolit bánya) legalább a rézkor végéig (Tata), sőt – bár egyre csökkenő intenzitással – valószínűleg a bronzkor végéig (Sümeg) nyomon követhető. Voltak olyan bányák (például a Gerecsében, illetve Bakonycsernyén, Hárskúton vagy Erdőbényén), amelyek valószínűleg csak helyi igényeket elégítettek ki, másoknak anyaga nagy területen, több évezreden át használatban volt, olykor a bányától több száz kilométerre is szállították (például Szentgál). (29., 30. kép) A sümegi tűzkő elterjedése pedig a késő neolitikumtól a rézkor végéig határozott koncentrációt mutat a bányától dél-nyugat felé, a mai Zala megyében.

Az őskori nyersanyagok elterjedését a nyersanyagfélések egyre jobb megismerésével tudjuk követni. Néhány rendkívül vonzó és jellegzetes nyersanyagra mind az őskor embere, mind az őstörténetet kutató szakemberek hamar felfigyeltek, így a Kárpát-medence teljes területét ellátó obszidiánra. Az obszidián vulkáni üveg, ami a lávakőzet hirtelen kihűlésével keletkezik. Természetes előfordulása igen ritka, Európában csak a mediterrán szigeteken és a

28. Szabadtéri múzeum, bemutatóhely a tatai Geológiai Parkban, ahol az őskori tűzkőbányászat emlékeit is megtekinthetjük

29. Nagy radiolarit nyersanyagtömb Balatonszemes-Bagódomb lelőhelyről. A nyersanyag a szentgáli Tűzköveshegyről származik. A lelőhelyen a dunántúli vonaldíszes edények népének kultúrája idősebb fázisának települését tárta fel Kiss Viktória

Tokaj–Eperjesi-hegységben fordul elő. Jellemző kémiai összetétele alapján biztonsággal megállapítható, hogy a régészeti lelőhelyeken talált obszidián eszközök melyik előfordulási helyről származnak. Az északkelet-magyarországi és a délkelet-szlovákiai lelőhelyek nyersanyaga igen nagy távolságra, Thesszáliától Észak-Olaszországig, északi irányban egészen Dániáig eljutott. Hasonlóképpen, az új-

30. Kúpos pengemagkő szentgáli radiolaritból. A szépen kidolgozott magkő szórványleletként került elő – feltehető, hogy kincsként rejtették el. Budakeszi, Tangazdasági szőlők

kőkorban gyakran előforduló színes, díszes héjú tengeri kagylókból (Spondylus) készült ékszerek kereskedelme is nyomon követhető az Adriától és az Égei-tengertől a Kárpát-medencén át Közép-Európa nyugati részéig.

Magyarországon világviszonylatban is elsőként létesült őskori összehasonlító nyersanyaggyűjtemény a Magyar Nemzeti Múzeumban (Litotéka-gyűjtemény). Célja, hogy az őskori ember rendelkezésére álló nyersanyagfajtákat minél pontosabban megismerjük. A mintagyűjtemény részben közvetlen összehasonlításra szolgál, részben változatos fizikai, kémiai, ásvány-kőzettani vizsgálatok segítségével objektív adatokat ad az egykori nyersanyagok jellemzésére, amelyeknek alapján a régészeti le-

31. Vörös festék (hematit) tárolására szolgáló edényke Bodrogheresztúrról

lőhelyeken előkerülő darabok származási helye több-kevesebb pontossággal megállapítható. A gyűjtemény legfontosabb része, a rendszeresen felgyűjtött magyarországi alapadatok interneten keresztül is elérhetőek. A gyűjteményre alapozva sikerült a legfontosabb magyarországi (kő)-nyersanyagfeleségeket és a jelentősebb őskori „import” nyersanyagokat azonosítani. Ismerjük a rájuk jellemző ellátási területet, ezeknek változásait az egyes korok, kultúrák idején. Az ellátási területek, a kereskedelmi kapcsolatok változása az anyagi kultúra egyéb elemeihez hasonlóan jellemző az adott kultúrára, egyben lehetőséget ad az őstörténet fontosabb eseményeinek – vándorlások, területi átrendeződések és kapcsolatrendszerek – pontosabb megismerésére.

A nyersanyagtörténeti kutatások jelenlegi iránya elsősorban a vizsgált nyersanyagfajták körének kiterjesztését célozza meg. A csiszolt kőeszközök nyersanyagának kutatása jelenleg egy UNESCO által támogatott, európai szintű együttműködési program keretében történik (IGCP-442): jelentős eredmények születtek a legfontosabb csiszolt kőeszköz nyersanyagok (bazalt, zöldpala) azonosítása terén. A Mecsek hegységben megismerhettük az első olyan bányahelyet (Kisújbánya–Szamárhegy), ahol csiszolt kőeszköz-nyersanyag (fonolit) őskori, valószínűleg késő neolitik kitermelése folyt. A bányát feltételesen összefüggésbe hozhatjuk a zengővárkonyi késő újkőkori (Lengyel-kultúra) településsel, ahol jelentős mennyiségben találtunk

félkész és használt csiszolt kőbaltákat részben fonolitból, részben a Mecsek hegységben előforduló más alkalmas nyersanyagfajtákból.

Úgy tűnik, a csiszolt kőeszközök kereskedelme hasonló „láncot” épített ki, mint amit a pattintott kőeszközök kereskedelme során megismertünk. A leginkább jellemző különbség, hogy amíg a pattintott kőeszközöket jellemzően félkész termékként (magkő, penge) szállították, a csiszolt eszközöket a nyersanyagforrások közelében elhelyezkedő műhelytelepeken késztermékként állították elő. A hagyományos lakótelepeken már csak a használat, illetve az újrafelhasználással kapcsolatos átalakítások mutathatók ki.

A neolitikum idején találkozhatunk először nagy mennyiségben mesterséges anyagok előállításával, felhasználásával. Ezek sorában első és a régészet szempontjából legjelentősebb forráscsoport az égetett agyag, a kerámia. Feltételezhető, hogy a kerámia gyártásánál felhasznált nyersanyag a lakóhely közvetlen környezetéből származik: a kész edény tároló eszközként vagy különleges ajándékként azonban az előállítási helytől távolra is eljuthatott. Ilyen „csomagoló anyag” funkciót látott el az a kis agyagedény, amelyben vörös festékanyagot tároltak – és valószínűleg szállítottak – az újkőkori iparosok. **(31. kép)** A kerámia ásványos és kémiai összetételét, készíttéstechnikáját szolgáló vizsgálatoknak még csak a kezdetén tartunk: ezek valószínűleg majd tovább finomítják ismereteinket az őskor anyagi kultúrájáról.

